

Neoliberalna ekonomska politika i njezin utjecaj na globalnu financijsku krizu

Strmotić, Eva

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:297305>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-01**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Katedra za ekonomske znanosti

Eva Strmotić

NEOLIBERALNA EKONOMSKA POLITIKA I NJEZIN UTJECAJ
NA GLOBALNU FINANCIJSKU KRIZU

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Nenad Rančić

Zagreb, 2023.

Izjava o izvornosti

Ja, Eva Strmotić, pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključiva autorica diplomskog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristila drugim izvorima do onih navedenih u radu.

Eva Strmotić

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. VELIKA DEPRESIJA.....	2
2.1. OPĆENITO O KRIZAMA.....	2
2.2. KRIZA TRIDESETIH GODINA.....	3
2.2.1. NASTANAK I RAZVOJ.....	3
2.2.2. NEW DEAL.....	5
3. DOKTRINA INTERVENCIONIZMA.....	7
3.1. O DOKTRINAMA EKONOMSKE POLITIKE.....	7
3.2. JOHN MAYNARD KEYNES.....	8
3.3. INTERVENCIONIZAM.....	10
4. SEDAMDESETE I OSAMDESETE GODINE 20. ST.	12
4.1. EKONOMSKA KRETANJA.....	12
4.2. LATINOAMERIČKE DUŽNIČKE KRIZE.....	13
4.2.1. WASHINGTONSKI KONSENZUS.....	14
4.3. SANIRANJE KRIZE.....	15
5. DOKTRINA NEOLIBERALIZMA.....	17
5.1. RAZVOJ NEOLIBERALNE IDEJE.....	17
5.2. TEMELJNE POSTAVKE NEOLIBERALIZMA.....	19
5.3. NEKI NEOLIBERALNI EKONOMISTI.....	20
5.3.1. LUDWIG VON MISES.....	20
5.3.2. FRIEDRICH A. VON HAYEK.....	21
5.3.3. MILTON FRIEDMAN.....	22
6. SVJETSKA EKONOMSKA KRIZA 2008.	24
6.1. UVODNO.....	24
6.2. UZROCI KRIZE.....	25
6.2.1. PROMJENE U FINANCIJSKOM SEKTORU.....	25
6.2.2. SLOM TRŽIŠTA HIPOTEKARNIH KREDITA.....	27
6.2.3. AGENCIJE ZA KREDITNI REJTING.....	28
6.3. RAZVOJ KRIZE I NJEZINO SANIRANJE.....	30
7. KRITIKA NEOLIBERALIZMA.....	31
7.1. OPĆENITO.....	31
7.2. O KORPORACIJAMA.....	32
7.3. KONZUMERIZAM.....	32
7.4. DRUŠTVENA NEJEDNAKOST.....	33
7.5. KRITIKA.....	35

7.6. IZGRADNJA NOVOG DRUŠTVENOG MODELA.....	37
7.7. POJEDINI TEORETIČARI.....	37
7.7.1. JOSEPH STIGLITZ.....	37
7.7.2. ULRICH BECK.....	39
7.7.3. JOEL BAKAN.....	40
7.7.4. MANUEL CASTELLS.....	41
7.7.5. ANTHONY GIDDENS.....	42
7.7.6. MICHAEL HARDT I ANTONIO NEGRI.....	43
7.7.7. ROBERT MONKS.....	44
7.7.8. JEAN ZIEGLER.....	44
7.7.9. JOHN KENNETH GALBRAITH.....	45
8. ZAKLJUČAK.....	46
9. LITERATURA.....	49

1. UVOD

Kada se 2008. godine diljem svijeta i neočekivanom brzinom proširila kriza koja je krenula godinu dana ranije iz SAD-a slomom tržišta nekretnina, pokazale su se sve slabosti neoliberalnog ekonomskog sustava i aktualizirale sumnje u neoliberalnu dogmu, kao i koncept svemoćnog samoregulirajućeg tržišnog mehanizma. Ta je kriza po svojim razmjerima i intenzitetu podsjetila na Veliku depresiju iz tridesetih godina prošlog stoljeća koja se pokazala značajnom prekretnicom za razvoj ekonomske misli i kapitalizma u narednim desetljećima. Svaka je kriza izazov za tržišne aktere, ekonomiste i druge znanstvenike, test za države i njihove stanovnike, opomena i upozorenje o nužnosti promjene, prilika za nešto bolje. Tako je i kriza 30-ih iznjedrila intervencionizam, nakon dugogodišnje vladavine neoklasične ekonomske misli, stoga će o intervencionizmu, kao i o znanstvenom doprinosu Johna M. Keynesa, biti više riječi. Razdoblje 70-ih i 80-ih osobito je zanimljivo jer se u njemu na ekonomskom i financijskom planu događaju brojne promjene, koje će se kasnije pokazati krucijalnim za izgradnju novog, neoliberalnog načina poslovanja i življenja, jer neoliberalizam predstavlja cjelovit ideološki zaokret na svim razinama ljudskog postojanja. Financijalizacija, sekuritizacija, financijski derivati, brojni korporativni skandali, gospodarska nestabilnost, čitavo krizno desetljeće u Latinskoj Americi, razvoj tehnologije i komunikacija, konzumerizam kao životni stil, špekulativno poslovanje dionicama i imperativ zarade pod svaku cijenu, sve je to obilježilo razdoblje od 70-ih godina nadalje, u kojemu se polako, ali sigurno, neoliberalizam ustoličio kao glavna ekonomska politika koja je jedina odgovarajuća za moderno, globalizirano i slobodno društvo užurbanih pojedinaca. U radu je dan osvrt i na društvenu nejednakost, kao i na ulogu i doprinos kreditnih agencija u razvoju krize i mjera koje se predlažu za poboljšanje njihova poslovanja. Brojni su se autori u svome radu fokusirali na kritiku neoliberalne ideologije i ukazivanje svih njezinih manjkavosti, slabosti i proturječnosti koje, kao što se nebrojeno puta pokazalo u praksi, imaju potencijal proizvesti katastrofalne učinke za svijet, društvo, prirodu, pojedinca. Oni, osim kritike, i s nepokolebljivom vjerom u promjenu, nude i konkretne prijedloge za reformu postojećeg ekonomskog i društvenog modela, odnosno transformaciju postojećeg društva u humaniju zajednicu sretnih ljudi.

2. VELIKA DEPRESIJA

2.1. OPĆENITO O KRIZAMA

Ekonomska kriza je faza poslovnog ciklusa koju karakteriziraju pojave poput nelikvidnosti, stečajeva, pada privredne aktivnosti i porasta nezaposlenosti. Poslovni ciklus predstavlja interval gospodarskog kretanja sličnih obilježja koji čini cjelinu u širem ekonomskom zbivanju. Poslovne cikluse stoljećima su analizirali brojni teoretičari, a neki od najpoznatijih su: Kuznetsov, Juglarov, Kitchinov, Minskyjev, Schumpeterov. Juglarov je ciklus povezan s investicijskim aktivnostima i traje od 8 do 10 godina, Kitchinov prati stanje zaliha i traje 3 godine, Kuznetsov od 20 godina ovisi o stanogradnji, dok je pedesetogodišnji Kondratjevljevič ovisan o tehnološkim, proizvodnim i organizacijskim novinama. Krizi obično prethodi faza euforije i „booma“, odnosno vrlo povoljna faza u kojoj se puno investira, proizvodi i troši, uvode nove tehnologije, a zaposlenost je na željenoj razini te cijelo tržište ostvaruje stabilne i povoljne rezultate. Potom će uslijediti faza špekulacije, a nakon nje dolazi do puknuća mjehura, odnosno pojave nekog vanjskog ili unutarnjeg razloga koji djeluje na investitore poput šoka i usporava ekonomsku aktivnost, nakon čega u pravilu kreće kriza. Negativne se posljedice krize potom prelamaju na sve sudionike na tržištu i destabiliziraju gospodarstvo. Država će se tada u pravilu odlučiti na interveniranje kako bi sanirala nastalu situaciju i pokrenula gospodarski oporavak te izbjegla potencijalnu depresiju, jer kako smo do sada imali prilike vidjeti, tržišni mehanizam nema tu toliko spominjanu moć ispravljanja tržišnih problema.

Do kriza dolazi iz različitih uzroka, a s obzirom na stanovitu pravilnost njihova ponavljanja, ističu se određeni faktori (primjerice pogreške u monetarnoj politici ili nedostatne investicije) koji dovode do krize. Države se nastoje boriti protiv kriza anticikličkom politikom koja se bazira na instrumentima (tzv. ugrađeni stabilizatori) iz spektra keynesijanizma.¹ Krize su sastavni dio ekonomske stvarnosti na lokalnom i globalnom planu i oduvijek su plijenile pozornost ekonomista i drugih teoretičara. Monetarna povijest² svijeta prepuna je kriza, koje iako različite po svojim uzrocima, razmjerima, intenzitetu, trajanju i posljedicama, kao po pravilu iznjedre nova rješenja, teorije, regulacije, institucije pa i čitave ideologije. Tako je

¹ ekonomska kriza. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17360>, 18. 5. 2023.

² Neke od najznačajnijih kriza u recentnoj povijesti su ekonomska kriza iz 30-ih godina, latinoameričke dužničke krize 70-ih i 80-ih godina, azijska financijska kriza, dot-com kriza 2000-ih te globalna financijska kriza iz 2008. godine.

ekonomska kriza tridesetih dokinula vladavinu klasične ekonomske doktrine i neintervencionističke filozofije laissez faire, dala snažan poticaj razvoju keynesijanizma i makroekonomije, a intervencionizam postavila za vodeću ekonomsku doktrinu mnogih država. Intervencionizmu su pak presudile nestabilne 70-e i 80-e godine, koje su afirmirale neoliberalizam kao rješenje, koji je uvijek, a osobito nakon svjetske krize iz 2008., bio predmet polemika. Latinoameričke krize i u toj regiji provedeni neoliberalni eksperimenti uzrokovali su brojne političke prevrate, dok su azijske krize potvrdile koliko je bitno za državu da u trenucima krize ima snažno političko vodstvo.

2.2. KRIZA TRIDESETIH GODINA

2.2.1. NASTANAK I RAZVOJ

Razdoblje nakon Prvog svjetskog rata obilježeno je zamjetnim procvatom SAD-a na ekonomskom planu. Zahvaljujući tehnološkim inovacijama, dolazi do značajnog porasta produktivnosti i proizvodnje te modernizacije proizvodnog procesa. Osnivaju se velike korporacije i brojne nove utjecajne banke, koje se fokusiraju na trgovanje dionicama i investiranje depozita štediša u razne sektore.³ Nezaposlenost se u SAD-u prepolovila i došlo je do porasta plaća, „međutim, sveopće bogatstvo bilo je prividno i u stvarnosti se koncentriralo u rukama 10 % stanovništva – od 1922. do 1929. nadnice su svake godine rasle tek 1,4 % po glavi stanovnika, a 42 % svih obitelji u SAD-u zarađivalo je manje od 1000 dolara godišnje – desetina od 1 % najbogatijih obitelji zarađivala je koliko i 42 % najsiromašnijih obitelji u SAD-u zajedno.“⁴

Velika svjetska ekonomska kriza tridesetih godina trajala je od 1929. do 1933. godine. Kriza je započela burzovnim slomom⁵ u listopadu 1929. U literaturi se navodi više faktora koji su pridonijeli nastanku krize, pa možemo zaključiti da je ona, između ostalog, posljedica kombinacije ovih uzroka: hiperprodukcije, špekulacije dionicama (zbog koje su mnogi građani izgubili svoje uštedevine), nepoštenog bankarskog poslovanja⁶ i bankarske krize u

³ Ursić, L., *Gospodarska i društvena politika Franklina Delana Roosevelta do Drugog svjetskog rata (1933.-1941.)*, Rostra, vol. 11, br. 11, 2021., str. 198.

⁴ *ibid.*, str. 198-199.

⁵ Tržište dionica je divljalo, a Keynes je stanje na burzi nazvao kockarnicom (samo mjesec dana pred početak krize izdana je šestina svih dionica izdanih u 1929. godini u vrijednosti šest milijardi dolara). Vidi: Ferguson, N., *Uspion novca: financijska povijest svijeta*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014., str. 145.

⁶ Razdoblje koje je prethodilo krizi u literaturi se često naziva „divlje dvadesete“ zbog prakse banaka da vrše pritisak na svoje klijente kako bi kupili one vrijednosne papire u koje je sama banka uložila svoja sredstva. Vidi:

SAD-u 1930. - 1933. te povezanosti financijskih tokova koji su krizi dali globalni karakter. Neki uzroke krize nalaze još u 1914. godini, odnosno kasnijoj nemogućnosti mnogih država da otplaćuju svoj vanjski, ratni dug. Keynes ukazuje na pad potražnje do kojega je došlo zbog nezaposlenosti, koja je opet proizvođače potaknula na nisku proizvodnju, dok monetaristi odgovornost pripisuju Federalnim rezervama, odnosno pogrešnoj monetarnoj politici tijekom 1930. i 1931. kada su povišene kamatne stope na kredite što je smanjilo iznose posudbi, a posljedično i potrošnju, a neki autori vide problem u tada još aktualnom zlatnom standardu.⁷ „Iako su uzroci krize bili mnogobrojni, drži se da je njezin glavni uzrok bio, s jedne strane, prevelika industrijska proizvodnja potrošnih dobara (tzv. kriza hiperprodukcije) za tržište koje je bilo ograničeno zbog slabe kupovne moći stanovništva, te s druge strane, postojanje na tržištu prevelikoga broja malih banaka slabe likvidnosti, koje nakon sloma newyorške burze u listopadu 1929. nisu bile u mogućnosti osigurati dovoljno sredstava za isplatu svojih vjerovnika. Posljedice krize osjetile su se i u Europi budući da je SAD nakon izbijanja krize zatražio od europskih zemalja hitan povratak velikih zajmova. Izvlačenje američkog kapitala iz europskoga gospodarstva uzrokovalo je slične ekonomske posljedice kao i u SAD-u.“⁸

Ekonomska depresija već je uzela maha, kada se dogodio dramatičan krah burze u jesen 1929. godine. Uslijedili su pad investicija, stanogradnje, usporavanje cjelokupne industrije⁹, porast nezaposlenosti i smanjenje plaća, pad domaće potražnje i izvoza. Administracija predsjednika Hoovera odbija sugestije u smjeru javnih radova, vjerujući u prvenstvenu važnost proračuna za očuvanje ekonomske stabilnosti. U razdoblju 1929. - 1930. bilježi se pad BDP-a za gotovo 50 %, osobnih dohodaka za 47 %, prihoda poljoprivrednika za 70 %, a nezaposlenost je s 3,2 % narasla na 25 %.¹⁰ Kriza je mnogostruko negativno utjecala na sve aspekte svjetskog gospodarstva; države obustavljaju otplatu zajmova, međunarodna razmjena slabi, nezaposlenost postaje globalna pojava (u SAD-u je do 1933. četvrtina radne snage

Engdahl, F. W., Bogovi novca: Wall Street i propast „američkoga stoljeća“, Detecta, Zagreb, 2010., str. 479-480.

⁷ Ursić, 2021., str. 201-202.

⁸ Velika industrijska kriza (1929–33). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64142>, 18. 5. 2023.

⁹ „(...) to je smanjenje započelo četiri ili pet mjeseci prije sloma burze. Indeks industrijske proizvodnje pao je sa 127 u lipnju na 122 u rujnu, 117 u listopadu, 106 u studenom i 99 u prosincu; automobilska se proizvodnja smanjila sa 660 tisuća jedinica u ožujku 1929. na 440 tisuća u kolovozu, 319 tisuća u listopadu i 92500 u prosincu. Ova su smanjenja prevelika a da bi bila objašnjena promjenama ponude novca ili nekim autonomnim pomakom u trošenju.“ Citirano iz: Kindleberger, C. P., Aliber, R. Z., Najveće svjetske financijske krize: manije, panike i slomovi, Masmedia, Zagreb, 2006., str. 82.

¹⁰ Mesarić, M., Uloga države u tržišnom gospodarstvu s osvrtom na aktualno stanje u Hrvatskoj, Ekonomski pregled, vol. 52, br. 9-10, 2001., str. 1001.

izgubila posao), poduzeća odlaze u stečaj, banke bankrotiraju (samo 1930. propalo je u SAD-u 1345 malih, uglavnom farmerskih banaka, a u naredne dvije godine gotovo još njih 4 tisuće)¹¹, a cijene dionica na Wall Streetu kontinuirano padaju sve do srpnja 1932. kada je zabilježen njihov najniži iznos.

2.2.2. NEW DEAL

Poprilično suzdržan stav predsjednika Hoovera zamijenio je novoizabrani predsjednik Roosevelt koji se, s osloncem na Keynesove ideje, odlučio na deficitno financiranje. Predstavio je plan niza reformi koje su se od 1933. do 1938. provodile u cilju saniranja posljedica krize i oporavka gospodarstva i koje su trebale sveobuhvatno oporaviti američko društvo. Fokus je osobito stavljen na rješavanje nezaposlenosti i problema u poljoprivredi, bankarstvu, industriji. Već dan nakon inauguracije, nakon konzultacija sa stručnjacima, Roosevelt se posvetio rješavanju problema koji su zahvatili bankarski sektor. Donesena je odluka o privremenoj obustavi rada banaka, sve dok se ne utvrdi koje od njih ispunjavaju tražene kriterije kvalitete za nastavak poslovanja. U konačnici je otprilike polovica banaka zatvorena, a u mnogima su postavljeni vladini povjerenici. Država je jamčila za uštedevine do iznosa 10 tisuća dolara što je vratilo povjerenje građana i njihova sredstva na bankovne račune.¹² Godine 1933. bit će donesen, s namjerom suzbijanja špekulativnog poslovanja banaka koje je obilježilo 20-e godine, tzv. Glass-Steagall Act kojim će, sve do njegova opoziva 1999. godine, komercijalnim bankama biti onemogućeno baviti se investicijskim bankarstvom. Taj je zakon prvi pokušaj rješavanja bankovne krize i njime je u okviru Ministarstva financija SAD-a predviđeno osnivanje Korporacije za osiguravanje federalnih depozita „koja je za račun svakog klijenta banke čuvala dva i pol dolara u rezervi, a zajmove banaka nadzirale su Federalne rezerve. Povezivanje i suradnja manjih banaka dozvoljena je kako bi se stvorila veća i raznovrsnija baza štediša, a bankovni službenici više nisu smjeli primati zajmove vlastitih banaka zbog konflikta interesa. Sve nacionalne banke kao i savezne banke u sustavu Federalnih rezervi morale su se pridružiti Korporaciji za osiguravanje federalnih depozita.“¹³

Usljedilo je smanjivanje plaća državnih službenika i radnika u prosvjeti te mirovina ratnih invalida, kao i ograničavanje povlastica veterana. Mali rast prihoda došao je i od liberalizirane prodaje alkohola (pića s udjelom alkohola do 3,2 % kako je predviđeno 18.

¹¹ Engdahl, 2010., str. 185-186.

¹² Mesarić, 2001., str. 1001.

¹³ Ursić, 2021., str. 205.

amandmanom). Osnovan je Civilni korpus za konverzaciju putem kojega je preko tri milijuna muškaraca u dobi od 18 do 25 godina zaposleno za plaću od 30 dolara mjesečno pri Ministarstvu rada, Ministarstvu poljoprivrede ili na obavljanju javnih radova poput pošumljavanja, izgradnje brana i elektrifikacije.¹⁴ Također, država je dala jamstvo minimalnih cijena poljoprivrednih proizvoda, uvela porezne olakšice i starosno osiguranje, ojačala sindikate dajući im pravo sklapanja kolektivnih ugovora, pomagala poljoprivrednike, a industrijalcima davala pristupačne kredite, ojačana je vanjska trgovina, osobito u smjeru Južne Amerike.¹⁵

„Rooseveltov New Deal bila je prva velika i veoma uspješna provjera Keynesove doktrine: rashodi federalne vlade porasli od 4,0 milijardi USD u 1933. na 8,5 milijardi USD u godini 1936., društveni bruto proizvod u istom razdoblju povećan je za gotovo 40 %, a nezaposlenost je smanjena sa 25 % u 1933. na 14 % u godini 1936. Golemo povećanje državnih rashoda u SAD u vrijeme Drugog svjetskog rata (od 13,2 mlrd. USD u 1941. na 98,4 mlrd. USD u godini 1945.), zatim skokovit rast društvenog bruto proizvoda (za 70 % u toku pet godina) i praktično eliminiranje nezaposlenosti (stopa nezaposlenosti svedena je na 1,5 %) po mišljenju mnogih bili su potvrda Keynesove teze o multiplikativnom i akceleratorском učinku javnih rashoda (pa makar se radilo o pretežno vojnim rashodima).“¹⁶ U narednim će desetljećima ekonomsku politiku SAD-a i mnogih drugih demokracija karakterizirati keynesijanska obilježja poput ekspanzije javnog sektora i javnih investicija te redistribucije nacionalnog dohotka. U godinama koje slijede, Kongres usvaja programe¹⁷ socijalnog karaktera koji predviđaju nastavak javnih radova, mjera socijalne skrbi i suzbijanja monopola te potvrđuju pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na adekvatnu plaću, a slični se programi usvajaju diljem svijeta i potvrđuju Keynesove ciljeve ostvarivanja pune zaposlenosti, redistribucije dohotka te važnosti stimuliranja potražnje i investicija.¹⁸

¹⁴ *ibid.*, str. 206.

¹⁵ New Deal. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43624>, 26. 5. 2023.

¹⁶ Mesarić, M., Nobelovac Joseph Stiglitz: Kritika “tržišnog fundamentalizma”, globalizacije i politike Međunarodnog monetarnog fonda, *Ekonomski pregled*, vol. 53, br. 11-12, 2002., str. 1180.

¹⁷ Radi se o programima „Security, Work and Relief Policies“ i „New Bill of Rights“ usvojenima 1943. godine.

¹⁸ Mesarić, 2002., str. 1180.

3. DOKTRINA INTERVENCIONIZMA

3.1. O DOKTRINAMA EKONOMSKE POLITIKE

Doktrine ekonomske politike možemo definirati kao „skup sistematski izloženih stavova o osnovnim ekonomskim problemima i mogućnostima njihovog rješavanja, koji su izraz vladajućih interesa u određenom društveno-ekonomskom poretku i koji čine njegovu ideološku osnovicu.“¹⁹ One predstavljaju vladajuću percepciju o ulozi države u gospodarstvu, ekonomskoj politici te o tome koje ekonomske pojave stimulirati, a koje suzbijati različitim mjerama i alatima koji državi stoje na raspolaganju.

„Ekonomske doktrine treba razlikovati od znanstveno potvrđenih ekonomskih istina, koje u ekonomskim doktrinama mogu biti više ili manje zastupljene, ali ne i dovoljne da u potpunosti odrede njihov sadržaj, usmjerenost i praktičnu vrijednost. Razvoj ekonomske znanosti bitno je djelovao na razvoj ekonomskih doktrina, dajući im sve jače uporište u rezultatima teorijskog i empirijskog istraživanja ekonomskih fenomena i pomažući da se jasnije razdvoje ekonomske zakonitosti od drugih, neekonomskih elemenata koji ulaze u oblikovanje i praktičnu primjenu ekonomskih doktrina. Kao cjeloviti sustavi ideja, ekonomske doktrine pojavile su se u povijesti razmjerno kasno, i to u pravilu povezane s razmatranjima tržišnih fenomena i tržišne organizacije gospodarskog života. Prve elemente tih doktrina nalazimo u pravnim tekstovima (zakonicima), religijskim naučavanjima i filozofiji. Čak i kod starih Grka ekonomska naučavanja pomiješana su s filozofskim i moralnim razmatranjima, a katkad se nalaze i u književnim ostvarenjima. Razvoj trgovine i novčarstva u Ateni u V. st. pr. Kr. dao je osnovu i za čisto ekonomske rasprave, koje nalazimo u Ksenofonta i Aristotela.“²⁰

Tijekom višestoljetnog razvoja kapitalističkog poretka, smjenjivale su se kao dominantne različite doktrine ekonomske politike, a one nove u pravilu su se javljale uslijed izazovnih razdoblja u ekonomskom životu koja su tražila nove načine promišljanja ekonomske stvarnosti i rješavanja problema u njezinu funkcioniranju. U vrijeme nastanka kapitalizma javlja se merkantilizam koji promiče sva sredstva konkurencije u svrhu ostvarivanja glavnog ekonomskog cilja – bogaćenja države koje se mjeri fizičkim zalihama zlata i srebra. U prvoj polovici 18. stoljeća uviđa se da bogatstvo nije jedino sadržano u zalihama srebra i zlata kako

¹⁹ Dujšin, U., Ideje o ekonomskoj politici, u: Dujšin, U., Vedriš, M., Ekonomska politika u Republici Hrvatskoj, Pravni fakultet Zagreb, 2009., str. 4.

²⁰ ekonomske doktrine. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17367>, 25. 5. 2023.

su to tvrdili merkantilisti te se diljem Europe odbacuje merkantilističko učenje. U Francuskoj se tada u razdoblju kasnog feudalizma javlja fiziokratizam, koji nije imao većeg odjeka u drugim zemljama i čiji su pristalice vjerovali u poljoprivrednu aktivnost kao jedinu djelatnost koja stvara ekonomski višak. Suprotno tome, Adam Smith 1776. objavljuje „Istraživanje naravi i uzroka bogatstva naroda“ i u tom djelu ističe rad kao jedino mjerilo i izvor bogatstva, time napuštajući ranija ekonomska promišljanja. Svojim je idejama postavio zasade ekonomskog liberalizma koji će prevladavati tijekom 18. i 19. stoljeća, a onda postupno biti izložen kritici zbog rastuće potrebe za zaštitom gospodarskog razvoja. U SAD-u Hamilton utemeljuje protekcionizam, a krajem 19. stoljeća klasična učenja postaju ponovno aktualna u radovima pripadnika tzv. neoklasične škole koja je ostvarila značajan utjecaj, ali zbog svog statičnog pristupa nije mogla ponuditi rješenja za krizu koja će se javiti 1929. godine, pa je na neko vrijeme stavljena u stranu te zahvaljujući radu Johna M. Keynesa dolazi, diljem svijeta, do širenja i usvajanja doktrine intervencionizma. Keynesovi će pogledi kasnije biti ublaženi i sjedinjeni s neoklasičnima u tzv. neoklasičnu sintezu J. R. Hicksa i P. A. Samuelsona. Krajem 60-ih, u kontekstu globalizacije i tehnološkog napretka, nastale se tržišne nestabilnosti nije pokušavalo riješiti keynesijanskim metodama već dolazi do ponovnog oživljavanja tržišnih doktrina i zaokreta prema i danas dominantnom neoliberalizmu. Neoliberalna je dogma neprestano predmet kritika i brojni se ekonomisti trude osmisliti novu i pravedniju verziju kapitalizma, a zamjetne su i neokeynesijanske tendencije.²¹

3.2. JOHN MAYNARD KEYNES

John Maynard Keynes jedan je od najutjecajnijih ekonomista 20. stoljeća koji je dao osobit doprinos razvoju ekonomske misli nakon Velike ekonomske krize iz 1929. Njegova su učenja, sve do 70-ih godina, utjecala na ekonomske politike mnogih zemalja, a poslužila su i kao teorijski okvir New Deala predsjednika Roosevelta. Keynes vjeruje u kombinaciju slobodnog tržišta praćenog korektivnim mjerama ekonomske politike, budući da je prema njegovu mišljenju „kapitalizam po svome karakteru nestabilan i iz tog je razloga potreban stalan nadzor nad tržištem i tržišnim politikama od strane države kako bi se ograničili destabilizacijski učinci gospodarskih recesija i socijalnih depresija. Uveo je neposredne

²¹ ekonomske doktrine. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17367>, 25. 5. 2023.

metode rješavanja deflacijskog čvora, javno državno investiranje u javne poslove, redistribuciju prihoda (transferi plaćanja), poticanje privatnog investiranja i potrošnje.“²² Njegovo je najznačajnije djelo²³ „Opća teorija zaposlenosti, kamata i novca“²⁴ iz 1936. godine, u kojemu izlaže postavke svoje „nove ekonomike“, osobito posvećujući pažnju problemu nezaposlenosti koji smatra permanentnim obilježjem zrelog kapitalizma. Tako dovodi zaposlenost u korelaciju s investicijama te navodi da su privatne investicije dovoljne samo u fazi gospodarskog rasta, dok su u silaznoj fazi ekonomskog ciklusa, zbog njihova pomanjkanja, neizbježna javna ulaganja (aktivirat će se investicijski multiplikator) praćena snižavanjem kamatnih stopa. Tržišni mehanizam prema njegovu mišljenju nema moć ispraviti visoku stopu nezaposlenosti. Vjeruje i da samo država svojom aktivnom ulogom ima snagu izvesti jedno gospodarstvo iz krize, i to stimuliranjem potražnje i financiranjem javnih radova. U prilog tome navodi i planiranje kao korisnu metodu koordiniranja svih procesa usmjerenih na postizanje općedruštvenih ciljeva.

Odbacuje Sayov zakon tržišta, tvrdeći da su štednja i investiranje pod utjecajem brojnih faktora, a ne samo kamatne stope. Bavi se sklonostima potrošnji i štednji te preporuča niz mjera kojima se na njih može utjecati (progresivno oporezivanje, toleriranje blagog oblika inflacije, snižavanje kamatnih stopa i povećavanje količine novca u optjecaju). Zajedno sa suradnikom Richardom F. Kahnom razvio je pojam multiplikatora²⁵, na čije se djelovanje osobito oslanja u pogledu investicija (investicijski multiplikator) i u cilju postizanja pune zaposlenosti. U svome se radu služio mjerljivim ekonomskim veličinama i tako postavio temelje ekonometriji²⁶, koja se kasnije razvila osobito zahvaljujući radu nizozemskog

²² Hromadžić, H., Konzumerizam: potreba, životni stil, ideologija, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008., str. 26.

²³ U svojim drugim radovima bavi se, između ostalog, pitanjima zlatnog deviznog standarda (Indijska valuta i financije, Traktat o monetarnoj reformi) i viškom potražnje (Kako platiti za rat) te funkcijama štednje i investiranja, osporavajući klasičnu monetarnu teoriju (Rasprava o novcu). U Ekonomskim posljedicama mira napada Mirovni ugovor iz Versaillesa, zalažući se za umjeren pristup u nametanju obveza Njemačkoj.

²⁴ Standardna je interpretacija tog njegovog djela ona Keynesovih promicatelja Johna R. Hicksa i Alvina H. Hansena, no postoje i alternativna tumačenja, poput onoga Axela Leijonhufvuda.

²⁵ „U svom matematičkom obliku multiplikator je broj koji pokazuje koliko puta se u odnosu na početnu investiciju povećava dohodak – pri čemu je multiplikator jednak recipročnoj vrijednosti sklonosti štednji. Ako je npr. sklonost štednji 25 % ili $\frac{1}{4}$, vrijednost multiplikatora je 4 – što znači da će kumulativno povećanje dohotka biti triput veće od početnog iznosa investicije. To kumulativno povećanje dohotka, potrošnje i štednje na kraju dovodi do ravnoteže, tj. izjednačenja štednje s investicijama na novoj, višoj razini dohotka.“ Citirano iz: Dujšin, 2009., str. 22.

²⁶ „Ekonometrija je ekonomska analitička disciplina, koja kombinira ekonomsku teoriju, ekonomsku statistiku i matematiku u analizi ekonomskih pojava radi utvrđivanja postojanja, karaktera i intenzivnosti veza među njima u njihovoj empirijskoj pojavnosti. Njome se provjeravaju teorijske pretpostavke o povezanosti i zakonitosti ekonomskih pojava i procesa i dobivaju numeričke ocjene koeficijenata ekonomskih veza radi preciznijeg uvida

ekonomista Jana Tinbergena (škola tzv. teorije ekonomske politike), koji je 1969. godine za taj doprinos nagrađen Nobelovom nagradom za ekonomiju zajedno s R. A. K. Frischom. Umjesto vanjske ravnoteže, Keynes fokus ekonomske politike stavlja na unutrašnju (tzv. magični peterokut ciljeva ekonomske politike: puna zaposlenost, iskorištenost proizvodnih kapaciteta, pravedna raspodjela dohotka, niska inflacija i uravnotežena platna bilanca). Zalagao se i za institucionalizaciju međunarodne ekonomske suradnje putem međunarodnih institucija te je u tome, zajedno s kontrolom odnosa s inozemstvom, vidio način zadržavanja autonomije države uz istovremeno korištenje prednosti koje donosi međunarodna podjela rada.²⁷

3.3. INTERVENCIONIZAM

Intervencionizam je doktrina ekonomske politike koja vjeruje u nužnost državne intervencije za pravilno funkcioniranje tržišta i ispravljanje njegovih nedostataka. Idejno se suprotstavlja dotad prevladavajućoj doktrini neoklasične škole, baziranoj na liberalnoj filozofiji *laissez faire, laissez passer*, koja traži od države da se suzdrži od svakog uplitanja u gospodarski život i koja se, tridesetih godina prošlog stoljeća, pokazala neprikladnom da ponudi rješenja za tadašnju svjetsku ekonomsku krizu koja je od država tražila hitnu intervenciju. Intervencionizam se razvio na podlozi učenja Keynesa i njegovih sljedbenika²⁸, a zadržao se u praksi u formi neoklasične sinteze sve do 70-ih godina prošlog stoljeća, kada biva zamijenjen neoliberalizmom. „Prema tim teoretičarima, postoji ne samo mogućnost nego i sklonost modernih gospodarstava da djeluju ispod svojega punoga kapaciteta (nedovoljna iskorištenost) i da se to stanje održava kao ravnotežno (ravnoteža pri nedovoljnoj zaposlenosti). Zbog toga čisti tržišni sustav ne postiže mogući rast i sklon je znatnim kolebanjima, pa je potrebna državna intervencija, kojoj su ciljevi: maksimiranje društvenih proizvoda, puna zaposlenost, pravednija raspodjela dohotka, zaštita pojedinih razvojno izglednih grana i djelatnosti, formiranje kvalitetnih razvojnih čimbenika, stabilizacija gospodarskih tokova te poticanje izvoza i tehnološkog napretka. Intervencionizam se

u stvarna stanja i procese, stvaranja pouzdanije osnove za predviđanja i vođenje ekonomske politike. (...) Ekonometrija se kao posebna disciplina razvila nakon I. svjetskog rata, a poseban zamah dobila je osnivanjem Ekonometrijskoga društva (1930.) i časopisa *Econometrica*.“ ekonometrija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17342>, 16. 3. 2023.

²⁷ Dujšin, 2009., str. 20-25.

²⁸ Neki od tih sljedbenika koji su dali velik doprinos makroekonomiji su: R. Kahn, A. Hansen, J. Robinson, H. Beveridge, R. Harrod, E. Domar, N. Kaldor.

opravdava u slučaju rata, poslijeratne obnove, gospodarske i financijske krize, elementarnih nesreća. Posebna je uloga države u regulaciji tržišta, financijskih tokova, te u borbi protiv monopola. Tako shvaćena uloga države nalazi se u osnovi tzv. socijalne države ili države blagostanja. U međunarodnim ekonomskim odnosima intervencionizam se očituje u različitim mjerama reguliranja robnih i novčanih tokova između zemalja putem carinske i tečajne politike, u stvaranju uvjeta međunarodne konkurentnosti, privlačenju stranih investicija i sl.²⁹

„Glavne teze te doktrine mogle bi se ovako sažeti: a) samoregulatorne tržišne snage nisu u stanju obnoviti gospodarstvo u dubokoj recesiji i uspostaviti punu zaposlenost; b) u uvjetima pada gospodarske aktivnosti potrebna je ekspanzionistička fiskalna i monetarna politika; c) smanjivanje javne potrošnje u fazi recesije produbljuje krizu i povećava nezaposlenost ljudskih i materijalnih resursa; d) povećanje državne potrošnje i ekspanzionistička fiskalna i monetarna politika u uvjetima recesije i niskog korištenja raspoloživih ljudskih i materijalnih potencijala neće izazvati hiperinflaciju.“³⁰

Mnogi su teoretičari doktrinu intervencionizma i pojedine njegove aspekte podvrgnuli kritici. Njihovi su argumenti različite naravi: političke, društvene, pravne, tehničke. U grupu kritika tehničke prirode svrstavaju se argumenti koji intervencionizmu zamjeraju previše administriranja koje prati djelovanje svake javne vlasti. Administriranje ujedno znači i više troškove, dodatne napore, zakašnjele reakcije i mjere, jačanje etatističkih tendencija. Gledano s pravnog aspekta, negativne posljedice intervencionizma kritičari pronalaze u njegovim posljedicama na učinkovitost pravnog sustava. Naime, uslijed brojnih zabrana i naredbi, ugrožena je jasnoća pravne regulative, kao i spremnost građana na provođenje propisa. Otvara se mogućnost jačanju korupcije i nepovjerenja u državnu vlast. S ekonomske strane, intervencionizam može dovesti do promjena u ponašanju poduzeća, gašenja poduzetničkog duha i destimulativnog učinka na privrednu aktivnost. I konačno, zbog mogućeg gubitka kontrole nad administracijom zaduženom za provođenje intervencije, s društveno političkog stanovišta, intervencionizmu se prigovara da slabi demokratsku kontrolu zakonodavstva, a jača administrativno odlučivanje, stvara simbiozu vrha države i poslovnih krugova, jača tendencije diskrecijskog odlučivanja, a ekonomsku politiku svodi na razinu instrumenta administrativnog voluntarizma.³¹

²⁹ intervencionizam. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27676>, 25. 5. 2023.

³⁰ Mesarić, 2002., str. 1178-1179.

³¹ Dujšin, 2009., str. 26-27.

4. SEDAMDESETE I OSAMDESETE GODINE 20. ST.

4.1. EKONOMSKA KRETANJA

Razdoblje koje je uslijedilo nakon Drugog svjetskog rata obilježeno je težnjom za stvaranjem države blagostanja³², intervencionističkim mjerama te utjecajem doktrine Johna M. Keynesa u akademskim krugovima i ekonomskoj politici sve do kraja 1960-ih. U djelu „Društvo obilja“ iz 1958., John K. Galbraith govori o povećanju blagostanja svih građana kao smislu ekonomskog rasta, a na tom su tragu bile i brojne mjere socijalne naravi: naknade za nezaposlene, posebni porezi za financiranje starosnih mirovina, zakoni o zdravstvenom osiguranju, gradnja socijalnih stanova itd. Prije razdoblja stagflacije (pojava istodobne recesije i inflacije), koje je diljem svijeta obilježilo sedamdesete, uglavnom se bilježe podaci o ekonomskom rastu.³³

Potom dolazi do niza okolnosti koje će globalnu ekonomsku politiku okrenuti u neoliberalnom pravcu. U kontekstu rastuće svjetske financijske nestabilnosti, javljaju se naftne krize uzrokovane OPEC-ovim podizanjem cijena nafte 1973. (sa 1.90 na 9.76 dolara po barelu) i 1979. (sa 12.70 na 28.76 dolara po barelu) te porastom potražnje za njom uslijed naftnog embarga iz 1973., što je zemlje uvoznice nafte gospodarski poremetilo, a izvoznice financijski iznimno osnažilo. Zbog velikog priljeva novčanih sredstava iz tih zemalja, banke u New Yorku ubrzo su se okrenule traženju novih prilika za investiranje, a s obzirom na niske stope povrata u SAD-u, njihov je izbor bilo inozemstvo. Nakon 1973. njujorške investicijske banke osobito intenziviraju kreditiranje stranih vlada, uz podršku američke vlade koja tijekom 70-ih globalno promovira liberalizaciju financijskih tržišta. Njihov fokus je osobito bio na zemljama u razvoju, koje su bile u potrebi za sredstvima i pozajmljivale su u američkim dolarima, što je predstavljalo potencijalni gubitak za banke u slučaju da zemlje koje su posudile nisu bile u mogućnosti vraćati kredite zbog naglog rasta kamatnih stopa. Najbolji primjer takvog razvoja događaja bio je tzv. Volckerov šok - zaokret u monetarnoj politici SAD-a u listopadu 1979. u svrhu suzbijanja inflacije, po odluci tadašnjeg

³² Tako su u SAD-u 1965. usvojeni programi socijalnih reformi „Great Society“ i „War on Poverty Program“.

³³ Chomsky navodi da je „rast bio poprilično ravnomjerno raspoređen, tako da je ona najniže pozicionirana petina stanovništva u jednakoj mjeri napredovala kao i ona najbolje pozicionirana petina.“ Citirano iz: Chomsky, N., Rekvijem za američki san: deset principa koncentracije bogatstva i moći, Sandorf, Zagreb, 2017., str. 51.

predsjednika Federalnih rezervi SAD-a Paula Volckera, koji je uzrokovao nemogućnost Meksika da tijekom 1982. - 1984. otplaćuje svoje dugove.³⁴

Vrlo značajna promjena koja se odvijala sedamdesetih godina (1971. - 1973.) bilo je napuštanje sustava fiksnih tečajeva uspostavljenog 1944. u Bretton Woodsu.³⁵ Najprije je Sporazumom u Instituciji Smithsonian iz 1972. predviđena njegova modificirana inačica s vezanim deviznim tečajevima, koja je 1973. zbog neuspjeha u primjeni zamijenjena sustavom fluktuirajućih deviznih tečajeva. Harvey³⁶ navodi da su u tom razdoblju uvedena, a tijekom devedesetih konsolidirana sredstva koja su omogućila transformaciju i restauraciju klasne moći. Četiri su komponente pritom bile presudne: skretanje u otvoreniju financijalizaciju,³⁷ stvaranje uvjeta (prvenstveno zbog smanjenja troškova prijevoza i komunikacija) za rastuću geografsku mobilnost kapitala, globalna difuzija nove monetarističke i neoliberalne ekonomske ortodoksije koja je imala sve snažniji ideološki utjecaj te usvajanje neoliberalne dogme u mnogim zemljama u razvoju, najčešće kroz programe strukturne prilagodbe i pod pritiskom MMF-a, Wall Streeta i Ministarstva financija SAD-a.

4.2 LATINOAMERIČKE DUŽNIČKE KRIZE

Osamdesete su godine za Latinsku Ameriku izgubljeno desetljeće, „decada perdida“. Razdoblje je to političkih nemira i desetogodišnje stagnacije na ekonomskom planu,

³⁴ Harvey, D., *Kratka povijest neoliberalizma*, V.B.Z., Zagreb, 2013., str. 32-33.

³⁵ „Brettonwoodska konferencija - međunarodna konferencija predstavnika 44 države održana 22. VII. 1944. u Bretton Woodsu (SAD) radi rješavanja poratnih monetarnih i financijskih problema, na kojoj je postignut sporazum o kreiranju međunarodnog monetarnog sustava (tzv. Brettonwoodski sustav). Nakon konferencije osnovani su Međunarodni monetarni fond i Međunarodna banka za obnovu i razvoj, a utvrđen je i sustav fiksnih deviznih tečajeva, koji je bio na snazi do 1971. Prema tom sustavu deviznih tečajeva, svaka zemlja članica MMF-a trebala je utvrditi paritet nacionalne valute prema zlatu. Središnja banka svake države članice trebala je biti spremna trgovati monetarnim zlatom po fiksnoj cijeni, izraženoj u nacionalnoj valuti.“ Brettonwoodska konferencija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=9443>, 16. 3. 2023.

³⁶ Harvey, 2013., str. 90.

³⁷ „Ekonomisti taj izraz koriste da bi opisali četiri specifične promjene koje su počele u 1980-ima: 1. kompanije su okrenule leđa bankama i otišle na otvoreno financijsko tržište da bi financirale ekspanziju, 2. banke su se okrenule potrošačima kao novim izvorima profita i skupini visokorizičnih, kompleksnih aktivnosti koje zovemo investicijsko bankarstvo, 3. potrošači su postali izravni sudionici financijskog tržišta: kreditne kartice, dopuštena prekoračenja po računima, hipoteke, studentski krediti i krediti za automobile postali su dio svakodnevnice; velik dio profita više se ne stvara zapošljavanjem radnika ili pružanjem dobara i usluga koje onda kupuju svojim plaćama, nego posuđivanjem, 4. sve jednostavne forme financija sada stvaraju tržište za kompleksne financije koje su na višoj ljestvici.“ Citirano iz: Mason, P., *Postkapitalizam: vodič za našu budućnost*, Fokus komunikacije, Zagreb, 2016., str. 43-44.

hiperinflacije, proračunskog deficita, propadanja državnih poduzeća, pada proizvodne aktivnosti, krize nezapamćenih razmjera i teških društvenih posljedica koje krizu, po običaju, prate. Povećanje stope siromaštva, migracije stanovništva (osobito s Kariba u Kanadu, SAD, Ujedinjeno Kraljevstvo) i širenje narko kartela u države koje do tada nisu imale značajnih problema s drogom – Argentinu, Venezuelu i Brazil, bili su samo neki od pokazatelja lošeg stanja u društvu. Uzroci latinoameričkih kriza javljaju se 70-ih godina, uslijed povećanja kamatnih stopa u SAD-u iznad 20 %, što je mnoge zemlje u regiji prisililo na obustavu vraćanja duga. U tom razdoblju, kao jedna od regija u razvoju koja je bila pod osobitim utjecajem čikaške ekonomske škole, Latinska Amerika postaje izuzetno interesantna za investiranje američkim i europskim bankama. O intenzitetu tih ulaganja govori, primjerice, podatak da je u razdoblju od 1975. do 1982. iznos posudbi u Latinsku Ameriku skočio sa 75 na preko 315 milijardi dolara. Period koji je prethodio početku krize obilježili su šokovi na tržištu nafte i druga nepovoljna trgovinska kretanja koja su rezultirala usporavanjem ekonomskog rasta, a mnogi autori ukazuju na Volckerovu šok terapiju kao neposredan okidač za početak krize.

4.2.1. WASHINGTONSKI KONSENZUS

Latinoameričke krize 70-ih godina bile su izravan povod stvaranju Washingtonskog konsenzusa. Riječ je o rezultatu dogovora Svjetske banke, MMF-a i Ministarstva financija SAD-a, izrađenom u Institutu za međunarodnu ekonomiju u Washingtonu, koji se tijekom 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća dosljedno provodio u zemljama Latinske Amerike, a kasnije i brojnim tranzicijskim državama istočne Europe u sklopu hvaljene šok terapije, a bez postojanja čvrstog regulatornog okvira i s ozbiljnim socijalnim posljedicama. Taj se skup mjera i strategija oslanja na temeljne neoliberalne postulate³⁸ – liberalizaciju, deregulaciju, privatizaciju, rigoroznu fiskalnu politiku, porezne reforme i stvaranje uvjeta za dolazak stranih investitora, a njegovo provođenje nije prošlo bez kritika i otpora.

Iako primarno usmjeren na postizanje strukturnih reformi u zemljama pogođenim krizom, prigovara mu se da je bio dio šireg plana uspostave novog modela upravljanja svjetskim gospodarstvom (Mesarić govori o „globalnoj diktaturi kapitala“) bez uplitanja nacionalnih

³⁸ „Sažet pregled deset točaka, prema izvornim formulacijama Johna Wiliamsona iz 1989.: 1. uvođenje fiskalne discipline, 2. porezne reforme, 3. liberalizacija kamatne politike, 4. povećanje izdataka za zdravstvo i školstvo, 5. osiguravanje imovinskih prava, 6. privatizacija državnih gospodarskih djelatnosti, 7. deregulacija tržišta, 8. prihvaćanje konkurentnog tečaja, 9. uklanjanje prepreka trgovinskoj aktivnosti i 10. uklanjanje prepreka izravnim stranim ulaganjima.“ Citirano iz: Ferguson, 2014., str. 274.

država („stateless global governance“) te da su njegove preporuke primjenjivane mehanički, bez uvažavanja specifičnih potreba svake zemlje. „Do danas su se iskristalizirale uglavnom dvije snažne kritičke struje Washingtonskog konsenzusa: jedna se kritika odnosi na to da on zanemaruje razvoj institucija, a druga da je zapostavio rješavanje problema neravnomjerne raspodjele, odnosno siromaštva.“³⁹ Joseph Stiglitz osobito ukazuje⁴⁰ na činjenicu da konsenzus ne posvećuje pažnju sveobuhvatnom oporavku krizom zahvaćenih država, što moderni ekonomski razvitak implicira te da sam tempo i raspored reformi⁴¹ nije bio adekvatan. Sukladno u njemu predviđenim mjerama, uloga države bila je usmjerena na održavanje cijena i postizanje makrostabilnosti, s naglaskom stavljenim na povećanje BDP-a, a ne na dugoročne ciljeve poput proizvodnje, pravednosti, održivosti, zaposlenosti.⁴² Stiglitz zaključuje da je u zemljama koje su oporavak organizirale sukladno Washingtonskom sporazumu gospodarski rast bio sporiji, pa navodi primjere zemalja u kojima je država imala aktivnu ulogu u organizaciji i provedbi razvoja te koje su postizale vrlo dobre (Uganda, Etiopija, Bocvana) i izvanredne (države istočne Azije⁴³) gospodarske rezultate. Ističe da su se vlade tih država posvetile razvoju lokalnih industrija i osiguravanju novih radnih mjesta, ciljano birale sektore koje će osnaživati i pritom zadržale snažnu ulogu u planiranju i razvoju tehnologije, vodeći istovremeno računa da se koristi od rasta široko raspodjeljuju.⁴⁴

4.3. SANIRANJE KRIZE

Pregovori za izlazak iz krize trajali su više od osam godina i odvijali su se u nekoliko faza. MMF je preuzeo ulogu posrednika i koordinirao pregovarački proces te je ponudio

³⁹ Kesner-Škreb, M., Washingtonski konsenzus, Financijska teorija i praksa, vol. 28, br. 2, 2004., str. 253.

⁴⁰ Mesarić, 2002., str. 1156-1157.

⁴¹ Stiglitz, J. E., Uspjeh globalizacije: novi koraci do pravednoga svijeta, Algoritam, Zagreb, 2009., str. 39.

⁴² ibid., str. 49.

⁴³ „Kako se vidi iz jedne studije Svjetske banke, ekonomski je rast zemalja istočne Azije u tri posljednja desetljeća (sve do godine 1997.) bio je toliko uspješan da je postao poznat kao „istočno-azijsko čudo“. U toj se studiji priznaje da je taj izvanredan uspjeh postignut zbog toga što te zemlje nisu prihvatile strategiju Washingtonskog sporazuma. Studija također naglašava da je državna ekonomska i razvojna politika imala veoma važnu ulogu u „istočno-azijskom čudu,“ stimulirajući građane i poduzeća da povećaju štednju i investiraju u razvojne projekte. To je, pored ostalih mjera, rezultiralo takvim porastom proizvodnje i dohotka i smanjenjem siromaštva u tri desetljeća u Istočnoj Aziji, kakav nije zabilježen u svjetskoj ekonomskoj povijesti. Kombinacija visokih stopa štednje, izdašnih državnih investicija u obrazovanje i aktivna državna industrijska politika proizvela je gospodarsku dinamiku bez presedana. Državna razvojna strategija stavila je težište na ekspanziju izvoza, tako da su se najbrže razvijale izvozne industrijske grane, stvarajući milijune novih radnih mjesta. Država je na različite načine aktivno poticala i pomagala stvaranje novih uspješnih poduzeća na nacionalnoj i lokalnoj razini, što je odigralo ključnu ulogu u ubrzanju ekonomskog rasta.“ Citirano iz: Mesarić, 2002., str. 1165.

⁴⁴ Stiglitz, 2009., str. 53-54.

individualizirane pakete mjera, prvenstveno usmjerene na saniranje deficita, a potom na reforme u smjeru liberalizacije i privatizacije. U pregovorima su, osim zaduženih država i banaka (ponajviše američkih, ali i europskih i japanskih), sudjelovale i vlade njihovih država te međunarodne financijske i neke regionalne organizacije. Iako je bilo pokušaja kolektivnog rješavanja problema, oni su najčešće iz različitih razloga, završavali individualnim pregovorima država i vjerovnika. Prve države koje su pristupile pregovorima bile su Bolivija, Gvajana, Jamajka, Nikaragva i Peru. Budući da je najviše banaka dolazilo iz SAD-a, ne čudi intenzivni angažman vlade SAD-a u pregovorima. Zamjetna je i uloga japanske vlade, čiji je ministar financija Kiichi Miyazawa, 1988. na godišnjem sastanku MMF-a i Svjetske banke, predstavio plan oporavka Latinske Amerike putem sekuritizacije duga, međutim taj je plan unatoč dobrim prijedlozima odbijen, a njegovi su elementi kasnije inkorporirani u tzv. Plan Brady.

U rujnu 1985., na godišnjem sastanku MMF-a i Svjetske banke, predstavljen je tzv. Plan Baker. James Baker, tadašnji tajnik Federalnih rezervi SAD-a, predstavio je model saniranja krize i osigurao 29 milijardi dolara zajma za države koje su bile spremne prihvatiti ponuđenu strategiju oporavka. U pravilu, kada se zemlja suoči s nemogućnošću otplate svojih dugova, tri su moguća scenarija – oprost duga, njegovo restrukturiranje te neplaćanje. Tako se Argentina 2005. nagodila s većinom svojih vjerovnika o otplati 34 centa za dolar.⁴⁵

Godine 1987., predstavljen je Plan Baker B – kojim su državama ponuđene neke nove opcije poput otkupa duga uz popust, konverzije duga, kupovine obveznica po kamatnoj stopi nižoj od tržišne. Budući da zadužene zemlje nisu raspolagale sredstvima za otkup svojih dugova te da Plan Baker B nije polučio željeni uspjeh, 1989. predstavljen je Plan Brady kojim je mobilizirano preko 30 milijardi dolara u zajmovima. „Stvaranje takozvanih Bradyjevih obveznica 1989. i 1990. omogućilo je Meksiku i drugim zemljama u razvoju da bankovne zajmove koje nisu mogle otplaćivati konvertiraju u dugoročne obveznice djelomično zajamčene od strane vlade SAD-a; ova je inovacija stvarno okončala razdoblje financijske izolacije tih zajmoprimatelja.“⁴⁶ „Financijske su institucije pristale na otpisivanje 35 % postojećih dugova u zamjenu za obveznice po povlaštenim cijenama (poduprte od strane MMF-a i američkog ministarstva financija), koje su im jamčile otplatu ostatka duga (drugim riječima, kreditorima je zajamčeno otplaćivanje duga u omjeru od 65 centi po dolaru). Do 1994. godine oko osamnaest zemalja (uključujući Meksiko, Brazil, Argentinu, Venezuelu i

⁴⁵ *ibid.*, str. 235.

⁴⁶ Kindleberger, Aliber, 2006., str. 259.

Urugvaj) pristalo je na dogovore kojima im je oprošteno oko 60 milijardi dolara duga. Nada je, dakako, bila da će oprost duga pokrenuti ekonomski oporavak koji će jamčiti da će ostatak duga biti otplaćen na vrijeme. No problem je bio u tome da se MMF pobrinuo za to da svaka zemlja koja je iskoristila mogućnost oprosta malog dijela duga (koji su mnogi smatrali minimalnim u usporedbi s onim što bi banke realno mogle podnijeti) proguta i otrovnu pilulu neoliberalnih institucionalnih reformi. Kriza pesa u Meksiku 1995. godine, brazilska kriza 1998. i potpuni kolaps argentinske ekonomije 2001. godine bili su predvidivi rezultati takve politike.⁴⁷

5. DOKTRINA NEOLIBERALIZMA

5.1. RAZVOJ NEOLIBERALNE IDEJE

Početak 70-ih godina intervencionizam doživljava svoju krizu. Osim što je sustavno izložen kritici od strane rastuće neoliberalne dogme, keynesijanizam i socijalnoliberalne mjere pokazali su se nedostatnima za rješavanje problema i izazova s kojima se ekonomije mnogih država susreću u tom razdoblju. Tada na scenu u punom sjaju izlazi neoliberalna ekonomska doktrina, koja predstavlja spoj monetarizma (Milton Friedman), teorije racionalnih očekivanja (Robert Lucas), teorije javnih izbora (James Buchanan i Gordon Tullock) te ideja o ekonomici ponude Arthura Laffera.⁴⁸

Začetke neoliberalne ideje nalazimo već krajem 19. stoljeća u radu austrijske škole, čijim se osnivačem smatra Carl Menger, a njezinom su razvoju doprinijeli Mengerovi učenici Eugen von Bohm-Bawerk i Friedrich von Wieser. Istaknutiji pripadnici tog smjera ekonomske misli u 20. stoljeću bili su: Ludwig von Mises, Joseph Schumpeter, Friedrich A. von Hayek, Oskar Morgenstern, Fritz Machlup, Paul Rosenstein-Rodan i Gottfried Haberler. Radi se o školi ekonomskog mišljenja liberalnog usmjerenja koja se pokazala formativnom za razvoj neoklasične ekonomske analize. Pitanje centralnog planiranja bila je jedna od istaknutih tema austrijske škole tijekom dvadesetog stoljeća i njom su se u svojim radovima osobito bavili Mises i Hayek⁴⁹. Već se Menger bavi analizom ljudskih sklonosti i razvija svoju teoriju subjektivnih vrijednosti kojom se suprotstavio klasičnoj političkoj ekonomiji i opovrgnuo Ricardovu teoriju radne vrijednosti, a kasnije će se tema psihološke motivacije pri donošenju potrošačkih i poduzetničkih odluka te analiza potrošača i potrošnje provlačiti u djelima

⁴⁷ Harvey, 2013., str. 76-77.

⁴⁸ ibid., str. 57-58.

⁴⁹ Von Mises, L., Hayek, F. A., O slobodnom tržištu: klasični eseji, Mate, Zagreb, 1998., str. 9.

brojnih ekonomista austrijske škole. „Suvremeni tumači austrijskoga pristupa podcrtavaju pet glavnih točaka koje, prema njihovu mišljenju, razlikuju austrijsku ekonomiju od glavne struje neoklasične analize. Tih su pet razlikovnih obilježja: 1. radikalni subjektivizam, 2. metodološki individualizam, 3. svrhovitost ljudskog djelovanja, 4. kauzalno-genetski značaj i 5. metodološki esencijalizam.“⁵⁰

Neoliberalizam se kao ekonomski, ali i društveno-ideološki koncept razvija osobito od 30-ih godina 20. stoljeća zahvaljujući doprinosu Društva Mont Pelerin⁵¹ i zamjetnom angažmanu čikaške škole⁵², koja se kasnije pozicionirala kao polazna točka suvremenog monetarizma. Novija generacija neoliberalista (Hayek, Ropke, ordo-liberalisti, Jewkes, Knight, Friedman) idejno se suprotstavlja centralnom državnom planiranju, keynesijanizmu i intervencionizmu koji za njih predstavlja ograničenje osobnih sloboda pojedinca. Tijekom 70-ih godina, neoliberalna dogma nadilazi akademske krugove i postupno, paralelno s rastućom kulturom konzumerizma i individualizma, raste njezina prisutnost i utjecaj u praksi. To se događa u kontekstu krize, recesije i u relativno kaotičnom ekonomskom okruženju, a potvrda njezinog naraslog značaja bila je dodjela Nobelove nagrade Hayeku 1974. i Friedmanu 1976. godine. Svoje pravo oživotvorenje ta doktrina ekonomske politike dobiva u mandatu Margaret Thatcher i administraciji Ronalda Reagana.⁵³ Harvey tvrdi da je većina država u neoliberalizam isprva skrenula samo djelomično, uvodeći njegove pojedine elemente poput deregulacije, fleksibilnijih uvjeta na tržištu rada, postupne privatizacije. Ističe da se masovni, i za legitimizaciju neoliberalnog zaokreta nužan pristanak, stvarao postupno i putem različitih kanala – korporacija, škola, sveučilišta, političkih stranka, medija, financiranja think tankova, uz propagiranje neoliberalizma kao jedinog jamca slobode.⁵⁴ Dodaje da se kao neizbježan preduvjet neoliberalizacije pokazalo razbijanje snage organiziranog radništva te pritisak korporacija i poduzetničkih krugova na državu. „Takav je utjecaj najlakše ostvariti direktno, putem financijskih institucija, tržišnog ponašanja i štrajkova ili bjegova kapitala, ali i

⁵⁰ Ekelund, R. B. Jr., Hebert, R. F., *Povijest ekonomske teorije i metode*, Mate, Zagreb, 1998., str. 562.

⁵¹ Radi se o skupini intelektualaca (među njima i Ludwig von Mises, Milton Friedman, Karl Popper) okupljenih oko Hayeka čiji se prvi sastanak održao 1947. u istoimenom mjestu u Švicarskoj. Na idejnom su planu liberali, zagovornici ideala osobnih sloboda i koncepta slobodnog tržišta.

⁵² Njezini su osnivači Frank Knight i Jacob Viner, a ekonomisti sa Sveučilišta u Chicagu koji su joj pripadali su: Henry Simons, Friedrich August von Hayek, Theodore Schultz, Milton Friedman, Robert Lucas, George Stigler, Herbert Simon, Gary Becker i drugi.

⁵³ Chomsky ističe da je Reagan, iako ikona neoliberalizma, zapravo pridonio jačanju državnog aparata i poduzimao niz mjera protekcionističkog karaktera (financijski je potpomagao banke, uspostavio vojni istraživački program „Rat zvijezda“ te udvostručio protekcionističke barijere u cilju zaštite menadžmenta SAD-a nasuprot superiorne japanske proizvodnje). Vidi: Chomsky, 2017., str. 90.

⁵⁴ Harvey, 2013., str. 44., 88.

indirektno, utjecajem na ishode izbora, lobiranjem, mitom i korupcijom ili, još suptilnije, vladanjem u sferi ekonomskih ideja. Stupanj integracije neoliberalizma u zdravorazumska shvaćanja stanovništva varirao je, u velikoj mjeri ovisno o snazi socijalnih solidarnosti i važnosti tradicija kolektivne socijalne odgovornosti i skrbi. Kulturalne i političke tradicije koje stoje u temelju narodnih zdravorazumskih shvaćanja stoga su odigrale važnu ulogu u diferencijaciji stupnjeva političkog prihvaćanja ideala individualne slobode i slobodotržišnih determinacija u opreci spram drugih oblika društvenosti.⁵⁵

5.2. TEMELJNE POSTAVKE NEOLIBERALIZMA

Neoliberalizam je doktrina ekonomske politike čiji su temeljni postulati deregulacija, privatizacija, liberalizacija, minimalna država i odsustvo državnih intervencija i planiranja te otklon od koncepta socijalne države. Ideološki je baziran na konzervativnom liberalizmu, a ekonomske slobode proklamiraju se kao preduvjet političkih. Zagovornici neoliberalizma ukazuju na to da intervencionizam destimulira poduzetništvo (Frank H. Knight), da slobodna trgovina ne ide uz keynesijansku kontrolu (Jacob Viner), da je intervencionizam neuspješan u suzbijanju kriza (George J. Stigler).⁵⁶ Od brojnih teorija neoliberalnog karaktera, osobito su utjecajne bile monetaristička doktrina i ekonomika ponude.

Monetarizam je ekonomska teorija liberalnog usmjerenja koja polazi od kontrole novca u optjecaju kao faktora presudnog za stabilnu ekonomsku politiku jedne države. Odbacuje državne intervencije u gospodarstvo i vidi ih uzrokom inflacije, te vjeruje da se monetarnim alatima može uspješno ostvariti ekonomske ciljeve. „Da bi suzbila inflaciju, monetarna vlast (tj. centralna banka) u svakoj zemlji ne smije povećavati količinu novca u optjecaju preko prirodne stope rasta monetarne mase koja iznosi oko 3 posto godišnje, a ponudu i potražnju na tržištu novca i kapitala treba održavati putem reguliranja visine kamatne stope. (...) Tu su doktrinu kao temelj antiinflatorne politike sredinom sedamdesetih godina prihvatile sve vodeće kapitalističke zemlje, a naročito su je dosljedno provodile Sjedinjene Države i konzervativna vlada M. Thatcher u Britaniji. Rezultat te politike bio je, doduše, pad inflacije, ali i nagli porast nezaposlenosti potkraj sedamdesetih i početkom osamdesetih godina.“⁵⁷

⁵⁵ ibid., str. 114.

⁵⁶ Dujšin, 2009., str. 30.

⁵⁷ ibid.

Druga je važna teorija neoliberalne prirode koja je naslijedila intervencionizma ekonomika ponude, čiji se najznačajniji predstavnik Martin Feldstein radi ubrzanja tempa privrednog napretka „zalaže za jačanje ponude putem deregulacije, tj. ukidanja ili smanjenja što većeg broja ograničenja – od propisa za zaštitu čovjekove okoline do utjecaja na formiranje cijena; za reformu poreznog sistema u korist bogatijih slojeva (ukidanje sistema progresivnog oporezivanja) kako bi se povećala sklonost štednji, smanjenje socijalnih beneficija kao i za stručno osposobljavanje potencijalnih poduzetnika za upravljanje i rukovođenje poduzećima. Feldsteinove preporuke, uz program ekspanzije vojnih izdataka financiran putem budžetskog deficita, postale su osnovica ekonomske politike američke administracije predsjednika R. Reagana (reganomika). No usprkos postignutim rezultatima u pogledu privrednog oporavka američke privrede i smanjenja nezaposlenosti, takva je politika dovela do eskalacije utrke u naoružavanju i povećanju političke napetosti u svijetu kao i naglog porasta američke zaduženosti u inozemstvu.“⁵⁸

5.3. NEKI NEOLIBERALNI EKONOMISTI

5.3.1. LUDWIG VON MISES

Ludwig Edler von Mises⁵⁹ bio je jedan od vodećih pripadnika mlade generacije austrijske škole i jedan od teoretičara koji su postavili temelje čikaškoj školi. Zajedno s Hayekom osnovao je 1927. godine Austrijski institut za istraživanje konjunktura. „Vjoran austrijskoj tradiciji, Mises je odbacio makroekonomski pristup monetarnoj teoriji u prilog individualističkog pristupa. Svako vrednovanje provode pojedinci; stoga ključ za razumijevanje vrijednosti novca mora biti na umu pojedinca.“⁶⁰ Kritizira socijalizam zbog njegove nedjelotvornosti i u konačnici ga smatra neostvarivim, a odbacuje i mogućnost trećeg puta između kapitalizma i socijalizma. U svojim se radovima protivi državnom intervencionizmu smatrajući ga politikom samouništenja te zagovara minimalnu državu. Vjeruje da svako državno miješanje u poslovanje privatnih poduzeća u konačnici dovodi do kobnih posljedica, poput korupcije i neefikasnosti. No, unatoč tome određeno uplitanje uvijek postoji, a kao najčešći oblik uplitanja vidi utjecaj vlade na izbor članova upravnog odbora, što je osobito česta praksa u Europi.⁶¹ „Zaključuje da uplitanje državne vlasti u privatno

⁵⁸ *ibid.*, str. 31.

⁵⁹ Značajnija djela: *Teorija novca i sredstava optjecaja* (1912.), *Kolektivno gospodarstvo* (1922.), *Liberalizam* (1927.), *Kritika intervencionizma* (1929.).

⁶⁰ Ekelund, Hebert, 1998., str. 563-564.

⁶¹ Slijepčević, S., *Ludwig von Mises: Birokracija, Ekonomski pregled*, vol. 57, br. 1-2, 2006., str. 176.

poduzetništvo narušava djelovanje slobodnoga tržišta na kojem je moguće ostvariti ekonomsku kalkulaciju i procijeniti gubitke i dobit, odrediti tržišnu cijenu svakoga proizvoda i usluge i provoditi inovacije. Prevelika birokracija svakako dovodi do prevelike nefleksibilnosti sustava i do nemogućnosti provođenja reformi. Osim toga, takav sustav dovodi do manjka inovacija i suzbija inicijative pojedinca.⁶² Ekonomsko planiranje osporava zbog pomanjkanja racionalnog odlučivanja. Smatra da planiranje dovodi do kaosa i proizvodnje robe koju nitko ne želi kupiti te ističe tri kritične točke planiranja u stvarnosti – nemogućnost države da računa brzinom kojom to čini tržište, izostanak nagrade u slučaju inovacije te nasumična podjela kapitala između velikih sektora u slučaju izostanka financijskog sustava.⁶³ Planiranje je pogotovo nemoguće u socijalizmu u kojemu ne postoje cijene i tržište. Vjeruje da državne intervencije u tržište neizbježno povlače za sobom probleme u drugim dijelovima sustava, što će opet zahtijevati angažman države te da su te intervencije zapravo poticaj za jačanje birokracije i državnog aparata. Smatra da pomoć za vrijeme nezaposlenosti ima negativne posljedice jer ne traži od nezaposlenih da se prilagode nastalim okolnostima. Proučavao je birokratske organizacije i upravljanje u njima te zaključio da državna poduzeća, budući da nemaju uvijek profit za krajnji cilj, uzrokuju subvencioniranje pojedinih društvenih skupina na račun drugih.

5.3.2. FRIEDRICH A. VON HAYEK

Nobelovac Friedrich August von Hayek⁶⁴ zagovornik je neoliberalizma i doktrine *laissez faire* koji je razradio teoriju poslovnih ciklusa koja se temeljila na promjenama u ponudi novca. On smatra da investitori i štediše svoje odluke donose oslanjajući se na tržišne signale te da postoji ravnoteža kada su njihove odluke usklađene, odnosno da „ciklusi nastupaju kad dođe do opće neusklađenosti planova. (...) Iako je Hayekova monetarna teorija njegov glavni tehnički doprinos ekonomskoj teoriji, sjedinjujućom je temom svih Hayekovih spisa postalo njegovo važno shvaćanje ravnoteže kao koordinacije ekonomskih aktivnosti. Koordinacija se postiže kada su planovi svih donositelja ekonomskih odluka u skladu.“⁶⁵ Hayek smatra tržište i konkurencijske procese koji se na njemu odvijaju sredstvom aktiviranja postojećeg znanja. Kao i drugi pripadnici austrijske škole, naglašava ulogu poduzetnika i slobodne konkurencije,

⁶² *ibid.*, str. 178.

⁶³ Mason, 2016., str. 291.

⁶⁴ Značajnija djela: Cijene i proizvodnja (1931.), Monetarna teorija i poslovni ciklus (1933.), Put u ropstvo (1944.), Individualizam i ekonomski poredak (1948.), Ustrojstvo slobode (1960.), Pravo, zakonodavstvo i sloboda (1973.-1979.), Novac, kapital i kolebanja (1984.), Pogubna zamisao: pogreške socijalizma (1989.).

⁶⁵ Ekelund, Hebert, 1998., str. 566.

čijem djelovanju daje veći značaj nego je to prije činila klasična teorija. Vjeruje da su poduzetništvo, konkurencija i neograničeno tržište preduvjet uspješnog gospodarstva, te da njegovu ulogu ne može zamijeniti središnji planski organ budući da on ne raspolaže mehanizmom prikupljanja i analize relevantnih informacija, a osobito u socijalističkom sustavu koji odbacuje novac kao denominator vrijednosti pa je stoga nemoguće, čak ni oslanjanjem na matematičke modele ili simulacijom djelovanja tržišta koju predlaže Oskar Lange⁶⁶, ekonomski kalkulirati. Stoga se izričito protivi socijalizmu (jedan je od predstavnika antisocijalističke ekonomske škole), planskoj privredi i svakom obliku državne intervencije te ističe da je svaka socijalistička politika potencijalno totalitarna. Vjeruje da socijalizam u konačnici ima razorne društvene posljedice te da je za donošenje ekonomskih odluka nužan kontekst slobodnog tržišta i poznavanja navika potrošača i svih drugih relevantnih informacija. I Hayek, poput Misesa, vidi potencijalni problem u rastućoj birokratizaciji uslijed državnih intervencija u gospodarstvo, jer se time stvara „nova vrsta konkurentskog mehanizma selekcije koja nagrađuje totalitarnu disciplinu i spremnost da se prezru prihvaćene moralne norme društva kako bi se izvršili racionalniji planovi i politike.“⁶⁷

5.3.3. MILTON FRIEDMAN

Milton Friedman⁶⁸, profesor na Sveučilištu u Chicagu i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1976., jedan je od najistaknutijih monetarista i zagovornika ekonomskog liberalizma, snažan protivnik i kritičar keynesijanske intervencionističke doktrine te pobornik ideje slobodnog tržišta i pojedinca kao slobodnog tržišnog igrača. Autor je monetarne teorije novca, koja se javlja kao nadopuna kvantitativne teorije novca, i prema kojoj su promjene u količini novca u optjecaju faktor od kojega najviše zavise gospodarska aktivnost i razina cijena. Osobito je posvetio pozornost temi inflacije, koju smatra monetarnim problemom, i

⁶⁶ „Oskar Lange i F. Taylor naime, dokazivali su da „ravnotežnu“ cijenu može izračunati središnji planski organ, ako su poznata dva podatka: a) kolektivne i individualne preferencije i b) količine raspoloživih resursa (sirovina, kapitala, tehnologije i radne snage). Po Langeu bi se odgovarajućim matematičkim modelima mogla izračunati „ravnotežna“ cijena za svaki proizvod. O. Lange bio je uvjeren da bi tako utvrđene „ravnotežne“ cijene omogućile racionalnije ekonomske odluke i optimalnu alokaciju resursa od cijena formiranih na neperfektnome, kapitalističkome, slobodnome tržištu.“ Citirano iz: Mesarić, M., Planiranje društveno-ekonomskog razvitka - uvjet prevladavanja civilizacijske krize izazvane neoliberalnim modelom kapitalizma, Ekonomski pregled, vol. 62, br. 7-8, 2011., str. 448.

⁶⁷ Von Mises, Hayek, 1998., str. 17.

⁶⁸ Neka od najznačajnijih djela: Oporezivanje za sprječavanje inflacije (1943.), Ogledi iz pozitivne ekonomije (1953.), Studije iz kvantitativne teorije novca (1956.), Teorija potrošne funkcije (1957.), Teorija cijena (1962.), Kapitalizam i sloboda (1962.), Uzroci i posljedice inflacije (1963.).

nju je analizirao u suradnji s Annom J. Schwartz u istraživanju „Monetarna povijest Sjedinjenih Država 1867. - 1960.“ Isticao je da do inflacije dolazi zbog povećanja novca u optjecaju, a da su ekonomske depresije praćene smanjenjem količine novca, te da je do Velike depresije i produženja recesije došlo upravo zbog pogrešne monetarne politike SAD-a, a ne nestabilnosti tržišta. Umanjivao je važnost keynesijanske teorije o potrošnoj funkciji i nasuprot nje izložio svoju teoriju permanentnog dohotka prema kojoj su sklonosti potrošnji i štednji relativno stalne zbog toga što ljudi znaju koliki će im biti dohodak.⁶⁹

Zalaže se za maksimalnu slobodu pojedinca i što širu raspodjelu moći i prava jer koncentracija moći u rukama države ugrožava slobodu, a politička i ekonomska sloboda su međuovisne. Protivnik je koncepta socijalne države i smatra da socijalna pomoć mora biti u domeni privatnih humanitarnih organizacija. Djelokrug države⁷⁰ svodi na minimum, smatrajući da u njezinoj nadležnosti trebaju ostati samo pravosuđe i oružane snage, a da je u pogledu ostalih djelatnosti njezina jedina zadaća osigurati regulativu i njezino poštivanje. Preslikano na ekonomsku sferu, u cilju rasta gospodarstva, dovoljno je da država osigura uređeni pravni sustav te se fokusira na monetarnu i fiskalnu politiku, budući da je tržište dovoljno stabilan instrument kojemu je potrebno samo osigurati predvidivo okruženje. Državnu intervenciju opravdava samo u slučajevima kada tržišni mehanizam zakaže, kao u slučaju monopola ili negativnih popratnih djelovanja.

⁶⁹ Dujšin, 2009., str. 30.

⁷⁰ „On je naveo 14 djelatnosti države koje po njegovu mišljenju nisu bile u skladu s njegovim poimanjem uloge države u demokratskom, liberalnom društvu, a to su: (1) određivanje paritetnih cijena za poljoprivredne proizvode; (2) kontrola proizvodnje u slučaju vladinog poljoprivrednog programa; (3) kontrola stanarina kao kontrola cijena i nadnica (što je bio slučaj za vrijeme Drugog svjetskog rata); (4) određivanje minimalnih plaća, odnosno nadnica i maksimalnih cijena nekih proizvoda, jednako kao i kamatnih stopa komercijalnih banaka; (5) određivanje uvoznih kvota za neke proizvode (npr. za naftu i šećer); (6) potrebno reguliranje poslovanja industrijskih poduzeća i banaka; (7) kontrola radija i televizije preko Federal Communications Commission; (8) obvezni program socijalnog osiguranja, posebno obveznog mirovinskog osiguranja; (9) izdavanje licenci u nekim državama i gradovima za obavljanje pojedinih djelatnosti; (10) financiranje tzv. public housing i davanje subvencija za izgradnju stanova; (11) obvezna vojna služba u vrijeme mira; (12) održavanje nacionalnih parkova kao što su Yellowstone National Park i Grand Canyon kao javnih ustanova; (13) zabrana privatnog obavljanja poštanske službe; (14) javne ceste na kojima se naplaćuje cestarina.“ Citirano iz: Mesarić, 2001., str. 993-995.

6. SVJETSKA EKONOMSKA KRIZA 2008.

6.1. UVODNO

Kada je sredinom 2007. počela ekonomska kriza u SAD-u, malo tko je bio svjestan da će ona rezultirati najvećom globalnom financijskom krizom još od vremena Velike depresije, koja će se zbog povezanih kapitalnih tokova ubrzo proširiti diljem svijeta i zahvatiti sve segmente tržišta. U trenutku njezina izbijanja, unatoč alarmantnim signalima poput zahtjeva New Century Financial Corporation za zaštitu vjerovnika te odluke rejting agencija o snižavanju prvorazrednog (AAA/AA) rejtinga stotinjak CDO obveznica, samo su neki stručnjaci bili svjesni razornog potencijala tadašnjeg stanja. Svjetska ekonomska kriza iz 2008. smatra se kombinacijom krize na tržištu drugorazrednih hipotekarnih kredita te njome izazvane svjetske financijske krize. Odgovornost za krizu može se tražiti među raznim tržišnim akterima – bankama, rejting agencijama, investicijskim brokerima i agentima, ali i propustima u regulaciji, nedovoljnom i nedjelotvornom državnom nadzoru, slaboj financijskoj pismenosti građana, sekuritizaciji nelikvidnih sredstava, lošem korporativnom upravljanju i kontroverznoj politici kompenzacija i bonusa te politici niskih kamatnih stopa u razdoblju 2001. - 2004. godine. Iako postoje mišljenja da je kriza rezultat poklapanja dna Juglarova ciklusa i Kondratjevljeva vala, danas je jasno da se radi o krizi koja je rezultat višegodišnjih pogrešnih poteza, neoliberalne ideologije i politika primjenjivanih na svim razinama funkcioniranja svjetskog tržišta kapitala te pohlepne prakse korporacija i financijskih institucija, kao i njihovih, isključivo profitom motiviranih zaposlenika. Ta je kriza u svojoj punini pokazala sve slabosti i nedostatke neoliberalnog kapitalizma i nemogućnost slobodnog tržišta da se adekvatno nosi s nastalim izazovima i vrati stabilnost svjetskog gospodarstva. „Globalna financijska kriza je Pirova pobjeda spekulativnog nad poduzetničkim menadžmentom, asimetričnih informacija nad rizik menadžmentom i rejting agencijama, netransparentnog i virtualnog financijskog sektora nad poreznim obveznicima, neoliberalnog monizma nad institucionalnim sinergizmom, kasino ekonomije nad realnom ekonomijom, tržišnog nereda nad državnim nemarom (selektivnim odsustvom regulacije), stvaranja rizika nad upravljanja njime.“⁷¹

⁷¹ Drašković, M., Uzroci globalne finansijske krize, *Ekonomija*, vol. 17, br. 1, 2010., str. 197.

6.2. UZROCI KRIZE

6.2.1. PROMJENE U FINANCIJSKOM SEKTORU

Financijskim sektorom SAD-a u razdoblju prije krize dominira pet investicijskih banaka (Goldman Sachs, Morgan Stanley, Lehman Brothers, Merrill Lynch, Bear Stearns), dva financijska konglomerata (Citigroup, J. P. Morgan Chase), tri osiguravajuća društva (American International Group, Municipal Bond Insurance Association, Ambac Financial Group) i tri rejting agencije (Moody's, Standard & Poor's, Fitch). Svi su oni sudjelovali u procesu sekuritizacije⁷², koji je povezivao milijarde zajmova i hipoteka diljem svijeta i u okviru kojega su investicijske banke kreirale kompleksne financijske instrumente koje su potom prodavale investitorima. Mnogi su kritičari već tada upozoravali na neproporcionalan razvoj financijskog i realnog sektora.

Brojni se ekonomisti slažu da korijene krize možemo pronaći već u osamdesetima, kada se na krilima neoliberalnih reformi uvode i konsolidiraju nova obilježja financijskog sektora koja su u suštini označila početak novog razdoblja u njegovom funkcioniranju. Tada dolazi do procvata financijskih inovacija, financijalizacije, snižavanja stope poreza na kapital, imovinu i dohodak. Tehnološki napredak, deregulacija i angažman brojnih fizičara i matematičara u financijskoj sferi, pridonijeli su razvoju složenih financijskih proizvoda - derivata⁷³ koje se promoviralo kao iznimno učinkovite u izoliranju rizika. Derivati (izvedenice) su financijski instrumenti čija je vrijednost izvedena iz druge, tzv. vezane imovine. Najčešće se radi o

⁷² „Sekuritizacija je pretvaranje manje likvidnih (utrživih) potraživanja u lako utržive dužničke instrumente koji se mogu plasirati na tržištu kapitala. Veći se broj potraživanja iz aktive objedinjuje u jedan skup (engleski pool), na temelju kojega se, s dodatnim osiguranjem potraživanja ili bez njega, emitiraju obveze u obliku udjela u tom skupu ili pak obveznice otplata kojih se jamči novčanim priljevima po potraživanjima iz toga skupa. Na taj način financijske ustanove i velike korporacije iz bilance izbacuju potraživanja rizičnih obilježja i dolaze do likvidnosti. To predstavlja financiranje na osnovi aktive, prodajom budućega novčanog toka izdavanjem dužničkih instrumenata osiguranih aktivom. Pritom se stvaraju raznovrsni skupovi potraživanja sličnih ili istih obilježja, koji se tada mogu odijeliti u instrumente fiksne denominacije, što omogućuje snižavanje troškova i šire mogućnosti investiranja i dezinvestiranja. Sekuritizacija se počela koristiti u SAD-u 1970-ih godina u sekuritizaciji hipotekarnih kredita, a potom se proširila na automobilske zajmove, potraživanja po kreditnim karticama, leasing te na ostale oblike kredita i potraživanja iz aktive.“ sekuritizacija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55260>, 15. 3. 2023.

⁷³ Lynn A. Stout ističe da su derivati u ekonomiji prisutni već stoljećima (u početku se javljaju kao oklade na poljoprivredne proizvode) te da njihov nagli razvoj i rast popularnosti u 90-ima nije rezultat nikakve inovacije, već plod strateške deregulacije trgovanja financijskim izvedenicama. Trgovanje derivatima bilo je popularno u 19. stoljeću (tzv. „difference contract“), a spominje ih i Vrhovni sud SAD-a u predmetu *Irwin v. Williar*. Vidi: Stout, L. A., *How Deregulating Derivates Led to Disaster, and Why Re-Regulating Them Can Prevent Another*, Cornell Law Faculty Publications, Lombard Street, vol. 1, br. 7, 2009., str. 5.

vrijednosnim papirima kojima se trguje na razvijenom sekundarnom tržištu. Među ostalima razlikujemo terminske ugovore – unaprijednice (forwards) i ročnice (futures) kojima se po ugovorom predviđenoj cijeni ugovara isporuka neke robe u budućnosti, opcije (options) koje vlasniku daju pravo kupovine i prodaje vezane imovine u određenom vremenu i zamjene (swaps) kojima se stranke ugovora obvezuju zamijeniti buduće novčane tokove.⁷⁴ U suštini se radilo o okladama na kamatne stope (interest rate swaps), kreditne ocjene (credit default swaps) i vremenske izvedenice. Budući da su bankama derivati donosili značajan prihod, one su se, poput pojedinaca na ključnim pozicijama, gorljivo protivile njihovoj regulaciji. Njihovo je reguliranje i formalno zabranjeno u prosincu 2000. godine, kada je Kongres usvojio Commodity Futures Modernization Act, što je otvorilo put njihovoj sve većoj upotrebi. „CFMA ne samo da je proglasio financijske izvedenice izuzetima od nadzora CFTC-a (Commodities Futures Trading Commission) ili SEC-a (U. S. Securities and Exchange Commission), nego je također proglasio sve financijske izvedenice zakonski provedivima. CFMA je tako uklonio, jednim potezom, zakonsko ograničenje špekulacije s izvedenicama koje je datiralo stoljećima unazad.“⁷⁵ Još jedna prepreka za razvoj špekulativnog poslovanja u SAD-u bio je Glass-Steagall Act (tzv. Zakon o bankarstvu) iz 1933. kojim je nakon iskustva turbulentnih 20-ih godina prošlog stoljeća došlo do odvajanja komercijalnih i investicijskih banaka. On je opozvan 1999. godine Gramm-Leach-Bliley Actom⁷⁶, kojim je komercijalnim bankama dozvoljeno da se bave investicijskim bankarstvom i upuštaju u visokorizične poslove. One su takvo poslovanje, u pravilu, organizirale putem odvojenih subjekata, tzv. subjekata posebne namjene (special purpose vehicle, SPV) ili subjekata posebnog ulaganja (special investment vehicle, SIV). Također, u travnju 2004. na sastanku pet najvećih investicijskih banaka i U. S. Securities and Exchange Commission dogovoreno je, zahvaljujući osobitom angažmanu Henryja Paulsona, ukidanje ograničenja na leverage, tj. iznosa rezervi koje banke moraju imati, pa su one sada bile slobodne investirati veliki dio kapitala koji je služio osiguranju. Omjer posuđenog novca i novca koji banke posjeduju, tj. duga i kapitala, iznosio je u nekim slučajevima nevjerojatnih 33:1, za razliku od ranije dozvoljenog 8:1.

⁷⁴ derivat. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14662>, 18. 5. 2023.

⁷⁵ Stout, 2009., str. 7.

⁷⁶ Poznatiji kao Financial Services Modernization Act of 1999.

6.2.2. SLOM TRŽIŠTA HIPOTEKARNIH KREDITA

Osim deregulacije financijskog sistema i globalnog pada privredne aktivnosti, izravan poticaj krizi bio je slom američkog tržišta rizičnih hipotekarnih kredita. Naime, od 2000-ih se bilježi značajan porast u riskantnijim, tzv. drugorazrednim kreditima, tisuće kojih su pakirane u CDO i od strane rejting agencija ocijenjene prvoklasnim rejtinzima. Iako je bilo moguće kreirati manje riskantni financijski instrument, odnosno onaj koji nosi istovjetnu vrijednost, banke to nisu činile, već su svjesne opasnosti koje takve metode nose sa sobom, preferirale i bezrezervno odobravale drugorazredne kredite zbog njihove više kamatne stope. U desetogodišnjem je razdoblju vrijednost takvih zajmova skočila sa 30 na 600 milijardi dolara⁷⁷. Sekundarne su hipotekarne kredite banke uzimale kao hipotekarne obveznice (mortgage backed securities – MBS) koje su usitnjavale i prodavale drugima kao zadužnice (CDO). Stotine milijardi dolara cirkulirale su godišnje kroz lanac sekuritizacije, a paralelno se stvarao najveći mjehur u ekonomskoj povijesti. Naime, cijene nekretnina su se u razdoblju od 1996. do 2006. udvostručile, a krediti su, zbog ublažavanja kriterija za njihovo dodjeljivanje postali dostupni i kućanstvima s niskim prihodima za koje su banke unaprijed znale da neće biti u mogućnosti pravovremeno podmirivati svoje obveze. Unatoč tome, odobravale su takve kredite (tzv. krediti lažljivaca ili NINA – no income, no asset krediti) po stopama mamulicama rizičnim zajmoprimcima bez potrebnih jamstava i prethodnih procjena rizika. Takvo špekulativno i najblaže rečeno, neodgovorno korporativno poslovanje bilo je stimulirano visokim bonusima koji su isplaćivani brokerima i agentima za postignute dobre poslovne rezultate.

Iako Home Ownership and Equity Protection Act predviđa ovlast Federalnih rezervi SAD-a da regulira hipotekarno tržište, Alan Greenspan, tadašnji glavni tajnik Sustava federalnih rezervi SAD-a, nije se poslužio tom mogućnošću jer se prema njegovom viđenju radilo o suvišnoj mjeri regulacije. „Teret sve većih dugova uskoro je premašio financijske mogućnosti većine američkih kućanstava: oko sredine godine 2007. dva milijuna Amerikanaca bilo je

⁷⁷„Od 2000. do 2005. godine postotak neprilagođenih hipotekarnih kredita koji su pretvoreni u vrijednosnice povećao se sa 35 % na 60 %, a volumen neprilagođenih hipotekarnih kredita također je dramatično porastao. Izdavanje drugorazrednih hipotekarnih kredita naraslo je sa 160 milijardi dolara 2001. godine na 600 milijardi u 2006. godini. A mnogi od tih kredita pretvorenih u vrijednosnice ponovno su pretvoreni u vrijednosnice kao potpora strukturiranim kreditnim dugovanjima (CDO). Počevši od listopada 2006., 39.5 % postojećih CDO pričuva koje je pokrivaio Moody's sastojalo se od vrijednosnica osiguranih hipotekom (MBS – Mortgage Backed Securities), od koji je 70 % bilo subprimarnih ili hipoteka sekundarnog založnog prava.“ Citirano iz: Calomiris, C. W., Nije (još) nastupio 'trenutak Minsky' u Felton, A., Reinhart, C., Prva globalna financijska kriza 21. stoljeća, Novum, Zagreb, 2008., str. 102.

prisiljeno prodati kuće, zato što nisu mogli otplaćivati dospjele kreditne rate. Istovremeno, banke su počele masovno plijeniti i prodavati kuće neurednih dužnika, što je ubrzalo sniženje cijena nekretnina i izazvalo vrtoglavi pad hipotekarnih vrijednosnica. Sve je to izazvalo opću nelikvidnost i paniku, da bi se u rujnu godine 2008. razbuktala velika financijska kriza.“⁷⁸

6.2.3. AGENCIJE ZA KREDITNI REJTING

Agencije za kreditni rejting su tvrtke čije se poslovanje svodi na kreiranje objektivnih ocjena⁷⁹ kreditne kvalitete nekog subjekta ili financijskog instrumenta, uz primjenu standardnih pokazatelja kvalitete.⁸⁰ Kao takve, već su od 19. stoljeća⁸¹ prisutne u gospodarstvima i financijskim tržištima diljem svijeta. Uz njihovu veliku važnost za uredno funkcioniranje financijskog sustava, koja se prvenstveno vidi u njihovoj ulozi da pravilno informiraju potencijalne investitore, veže se i velika odgovornost, pa im tako mnogi pripisuju dio krivnje za izazivanje globalne financijske krize 2008., smatrajući ih jednim od njezinih najvažnijih aktera. Brojni autori ističu da su se rejting agencije u ocjeni i dodjeljivanju rejtinga koristile netočnim podacima i manjkavim modelima te da su trebale postrožiti svoje standarde procjene i objektivno ocjenjivati riskantne instrumente. Naime, mjesecima uoči izbijanja krize, a u nekim slučajevima i u trenutku bankrota, vodeće su banke i druge financijske institucije imale vrlo visoke i nerealne rejtinge (Bear Stearns i Lehman Brothers A2, Fannie Mae i Freddie Mac AAA). Agencije su kasnije svoju obranu gradile na tvrdnji o neočekivanim šokovima na tržištu te pozivanjem na prvi amandman, odnosno pravo na slobodu govora, ističući da su njihove ocjene financijske uspješnosti samo mišljenja, a ne izjave o materijalnim činjenicama, što je i Vrhovni sud SAD-a potvrdio 2005. godine u presudi u sporu Dura Pharmaceuticals, Inc. protiv Broudo.

⁷⁸ Mesarić, M., Kruži li bauk socijalizma ponovno Europom i svijetom? (je li socijalizam poželjna i realna alternativa neoliberalnom kapitalizmu?), *Ekonomski pregled*, vol. 61, br. 5-6, 2010., str. 391.

⁷⁹ Govoreći o rejtingu možemo imati na umu rejting zemalja, pojedinaca, izdavatelja vrijednosnih papira, ali i financijskih proizvoda (instrumenata). Tako empirijskim metodama utvrđeni rejting može, s obzirom na neke pokazatelje poput imovine, prihoda, zaduženosti, govoriti o kreditnoj sposobnosti jednog subjekta, tj njegovoj sposobnosti da pravovremeno ispunjava svoje kreditne obveze.

⁸⁰ Pavković, A., Vedriš, D., Redefiniranje uloge agencija za kreditni rejting u suvremenom financijskom sustavu, *Ekonomski misao i praksa*, vol. 20, br. 1, 2011., str. 226.

⁸¹ Već se 1841. javlja preteča suvremenih rejting agencija, a u 20. stoljeću osnivaju se Standard & Poor's, Moody's i Fitch, tri rejting agencije koje danas po prihodima drže gotovo 90 % tržišta. Njihov se rad u počecima svodio na objavljivanje financijskih rezultata željezničkih kompanija i ocjenjivanje njihovih obveznica. Današnju skalu ocjenjivanja rejtinga ocjenama AAA do D predstavila je 1924. agencija Fitch. Vidi: Pavković, Vedriš, 2011. str. 228.

Regulatorni okvir njihova poslovanja oblikuje se od 1970-ih godina, a intenzivnije od 2003. nakon nekoliko korporativnih skandala u kojima je prepoznata njihova odgovornost.

Međutim, niti Zakonom o reformi kreditnih agencija iz 2006. godine, donesenim nakon skandala s kompanijom Enron i jedinim koji regulira poslovanje agencija te vrste, u SAD-u nije uređeno pitanje njihove odgovornosti, stoga suštinski nije došlo do nikakve značajnije reforme. Nakon krize 2008. na globalnoj se razini radi na donošenju i usklađivanju propisa s ciljem povećanja konkurentnosti poslovanja i sprječavanja potencijalnog sukoba interesa.

„Financial Stability Forum u travnju 2008. objavio je izvještaj prema kojemu su glavne slabosti kreditnih rejting agencija: slabosti u modelima rejtinga i metodologijama, neadekvatan due diligence u nadzoru kvalitete skupova kolaterala za rangirane vrijednosnice, nedovoljna transparentnost u ocjenama, kriterijima i metodologijama koje su se koristile u rangiranju strukturnih proizvoda, nedovoljna jasnoća značenja rejtinga i karakteristika rizika strukturnih proizvoda i nedovoljna pozornost na konflikte interesa u procesu rangiranja. Kritičari ističu i poslovni model kreditnih rejting agencija kod kojeg su oni ujedno savjetnici izdavatelja i financijskog posrednika u fazi kad je transakcija strukturirana, kao i praksu da naknade plaćaju direktno izdavatelji ili originatori sekuritizirane transakcije. Takozvano „kupovanje“ rejtinga od strane izdavatelja pri čemu traže dodjelu rejtinga od agencije koja ima fleksibilnije uvjete i pravila i na taj način dodjeljuje rejting višeg ranga. Unatoč svim mehanizmima i mjerama regulacije agencija za dodjelu kreditnog rejtinga smatra se da se najbolji regulatorni učinak postiže reputacijskim mehanizmom i konkurencijom na tržištu kreditnog rejtinga.“⁸²

Brojni su prijedlozi mjera koje bi trebale pomoći u reguliranju poslovanja kreditnih agencija. Tako neki predlažu njihovo nacionaliziranje, službeno prihvaćanje njihovih ocjena, uvođenje posebnog poreza za investitore, jačanje transparentnosti kroz veću dostupnost informacija kojima agencije raspolažu, standardiziranje ocjenjivanja u svim agencijama, pa sve do izravne kaznene odgovornosti za nemar ili špekuliranje, odvajanje ocjenjivačke od konzultantske funkcije, povećanje konkurencije među agencijama pojavom novih.⁸³

⁸² *ibid.*, str. 241.

⁸³ Portes, R., Reforma agencija za procjenu, u Felton, A., Reinhart, C., Prva globalna financijska kriza 21. stoljeća, Novum, Zagreb, 2008., str. 185-187.

6.3. RAZVOJ KRIZE I NJEZINO SANIRANJE

Kada je uz jamstvo Sustava federalnih rezervi SAD-a u ožujku 2008., J. P. Morgan Chase preuzeo banku Bear Stearns, i time ju spasio od izglednog bankrota, šira je javnost shvatila ozbiljnost situacije. Investitori tada postaju sumnjičavi i suzdržani u svojim aktivnostima, a kriza se širi globalno i uzrokuje zastoje gospodarstva i međubankarskog pozajmljivanja. Redom sve velike banke, osiguravajuća društva i ostale financijske institucije dolaze na rub bankrota. U svibnju iste godine Bank of America spašava Countrywide Financial, najvećeg hipotekarnog zajmodavca u državi, a u kolovozu država spašava Fannie Mae i Freddie Mac. Vlada potom osigurava zajam u visini 85 milijardi dolara (koji se kasnije povisio na 150 milijardi) za spašavanje jednog od vodećih svjetskih osiguravajućih društava AIG te 20 milijardi dolara i jamstvo od 306 milijardi dolara u slučaju Citigroupa, dok se Goldman Sachs pomoglo s 10 milijardi dolara. Ono što je sve šokiralo bio je bankrot Lehman Brothersa 15. rujna 2008., koji je država odlučila ne spašavati. Zbog globalne integriranosti banaka došlo je do krize likvidnosti na svjetskom planu. U danima koji su uslijedili države poduzimaju razne mjere i intervencije u cilju osnaživanja gospodarstva i poticanja kreditne aktivnosti. Pružaju jamstva za obveze financijskih institucija, ulaze u vlasničke strukture, ubrizgavaju velike količine kapitala od sredstava poreznih obveznika i na druge načine pokušavaju održati likvidnost banaka. Garancije za štedne depozite, sanacija i nacionalizacija banaka, smanjenje poreza na potrošnju samo su neke od poduzimanih mjera. S bankrotom se suočavaju financijske institucije diljem svijeta, a mnoge se vlade obraćaju MMF-u za pomoć. Globalno, zbog pooštavanja uvjeta kreditiranja, dolazi do pada potrošnje i proizvodnje, potrošači kasne i prestaju s otplatom dugova, banke više ne odobravaju kredite, javlja se recesija, raste nezaposlenost. Vlada SAD-a je 23. rujna 2008. objavila osnivanje TARP-a, fonda za pomoć bankama i kompanijama pogođenima krizom, za koji je predviđeno 700 milijardi dolara u cilju kupovine imovine i kapitala subjekata pogođenih krizom.

Mjere i instrumenti kojima su države izlazile na kraj s krizom nedvojbeno se mogu svrstati u spektar intervencionizma. S obzirom na njezin globalan karakter, rješenje za krizu se iznalazilo udruženom akcijom država, s G20 forumom na čelu. Na prvom sastanku G20 u Washingtonu u studenome 2008., utvrđena je potreba da se stimulira domaća potražnja i osigura stabilnost i likvidnost financijskog sustava, stoga su usvojene ekspanzivna fiskalna i monetarna politika. Sve svjetske financijske institucije prepoznate su kao nosioci globalnog intervencionizma uz financijsku potporu zemalja G20. Važan dogovor koji je usvojen bio je taj da nijedna država neće posegnuti ni za kakvim protekcionističkim mjerama u narednih 12

mjeseci. Analizirajući i lokalni pristup rješavanju krize, može se uočiti intervencionistički karakter mjera koje su države poduzimale u cilju stabilizacije tržišta i osnaživanja gospodarstva.⁸⁴

7. KRITIKA NEOLIBERALIZMA

7.1. OPĆENITO

Tema radova mnogih ekonomista, ali i drugih znanstvenika, često je kritika neoliberalnog kapitalizma. Mnogi su autori fokus svog znanstvenog rada stavili na ukazivanje na nedostatke i često razorne posljedice neoliberalne ekonomske doktrine te se posvetili traženju alternativnih modela uređenja društvenog i ekonomskog sustava koji će biti više po mjeri čovjeka. Zajedničko je svim kritičarima neoliberalizma da, za razliku od njegovih zagovornika, oni „nisu moralno neutralni, već su njihovi motivi i kriteriji ne samo znanstveni, nego i humani i moralni. Dok je filozofska osnovica neoliberalne doktrine utilitarizam, a moralna osnovica egoizam, njezini su kritičari inspirirani humanizmom, ljudskom solidarnošću i altruizmom. Takav pristup podrazumijeva, naravno, težnju za ostvarenjem ne samo ekonomski uspješnog, nego i socijalno pravednog i humanog društva.“⁸⁵ Predmet kritike tako su brojne posljedice tržišnog fundamentalizma koje se odražavaju u svim segmentima života i prema svim društvenim skupinama. Često se spominje nepravedna raspodjela dobara i prateća socijalna polarizacija, narušavanje životnog standarda i urušavanje vrijednosnog sustava i osobina poput solidarnosti, empatije i pravde te naglašavanje vizije i identiteta pojedinca kao potrošača. Ukazuje se i na činjenicu da ekonomska aktivnost u okviru neoliberalnog kapitalizma često ima razoran utjecaj na okoliš, uzrokujući brojne ekološke katastrofe. Sve se više osporava i položaj države u globaliziranom, ekonomski premreženom svijetu, u kojemu dolazi do gubitka nacionalnog identiteta i kulturne homogenizacije, te slabljenje njezine uloge i pozicije, uz istovremeno jačanje uloge korporacija i financijskih institucija.

⁸⁴ Đurašković, J., Radović, M., Božović, Ž., Cirkularnost ekonomskih teorija, Informatologia, vol. 49, br. 1-2, 2016., str. 16.

⁸⁵ Mesarić, 2002., str. 1181.

7.2. O KORPORACIJAMA

Posebnu važnost u neoliberalnoj ekonomiji imaju multinacionalne korporacije⁸⁶, koje s vremenom, osobito zahvaljujući informatičkoj revoluciji, postaju jedan od glavnih aktera⁸⁷ međunarodnog gospodarskog života. Upravljanje od strane menadžera, a vođene idejom maksimalne zarade, odbacuju važnost općedruštvenih interesa i kao takve pridonose stvaranju novog društvenog ozračja te normaliziraju negativne pojave koje prate njihovo poslovanje poput: „(a) eksploatacije radne snage (pa i dječjeg rada) u zemljama Trećeg svijeta; (b) zanemarivanja ekoloških standarda; (c) monopolističkog ponašanja i (d) velikog utjecaja na nacionalne i međunarodne centre političke moći radi ostvarivanja svojih interesa.“⁸⁸ John K. Galbraith spominje simbiozu korporacija i države, a zbog njihove uloge i utjecaja na društvo, govori o korporativnom kapitalizmu, dok Joel Bakan upozorava da korporacije svode čovjeka na isključivo njegove ekonomske porive i ciljeve čime se protive ljudskoj suštini. Također spominje psihopatološki karakter korporacija koji se normalizira i predstavlja njihovom pratećom pojavom te ističe da su one pronašle različite kanale utjecaja na državnu vlast (primjerice kroz donacije i utjecaj na donošenje i opoziv zakonske regulative) te da je, zbog njihove primarno profitabilne svrhe, nerealno očekivati da se one zauzimaju za općedruštvene interese.

7.3. KONZUMERIZAM

„Što se tiče povezanosti između neoliberalizma i konzumerizma, postoje neupitni uvidi da, iako konzumerizam nije bio ništa novo, naročito u SAD-u, očigledno je da sa tržišnom ekspanzijom u 1970-im godinama, dakle s erom neoliberalne tržišne ideologije, konzumerizam po prvi puta postaje ne samo ekonomska, već i socijalno-kulturalna dominanta u Americi i zapadnoj Europi. Dokazi za to su brojni: uvođenje eksplicitnih edukacija potrošača o njihovim pravima, ali i načinima poboljšanja konzumacije roba i usluga; vidljivo povećanje logotipnog oglašavanja i sve veća procentualna ulaganja firmi u takve izdatke;

⁸⁶ „Društvena, kulturna i moralna obilježja korporacijske civilizacije koja se silovito nameću čitavome svijetu mogla bi se ovako sažeti: a) prema korporacijskoj je filozofiji privatni, osobni, materijalni interes glavna pokretačka snaga, glavni cilj i svrha ljudskoga djelovanja; b) idealan tip građanina jest nezasan potrošač, a altruisti su naivni ljudi; c) komercijalni učinak mjerilo je svih stvari, mjerilo osobnog uspjeha i društvenog napretka; d) osobni interes pojedinca vrhovna je vrijednost, a općedruštveni interesi i međuljudska solidarnost postaju sve više nevažnima.“ Citirano iz: Mesarić, M., Dugoročna neodrživost tržišnog fundamentalizma i neoliberalnog kapitalizma, *Ekonomski pregled*, vol. 57, br. 9-10, 2006., str. 621.

⁸⁷ Takav su razvitak predviđali istraživači razvitka korporacija Adolf Berle i Gardiner Means još godine 1968., prognozirajući da će korporacije postati potencijalno dominantne institucije modernoga svijeta i predlažući društveni nadzor nad njihovim djelovanjem. Vidi: *ibid.*, str. 622.

⁸⁸ Mesarić, 2001., str. 1009-1010.

rapidan porast broja potrošačkim udruga; te gotovo deseterostruk godišnji porast broja novih proizvoda u SAD-u od 1970-ih godina nadalje. Upravo zahvaljujući prepoznatljivoj artikulaciji navedenih i njima sličnih pojavnosti, našu aktualnu epohu možemo imenovati ne samo neoliberalnim, već i konzumerističkim kapitalizmom.“⁸⁹

U modernom, neoliberalno uređenom društvu, kapitalizam prodire u sve sfere života i društva. Tako možemo uočiti „transformacije identiteta iz građanina u potrošača, pretvorbe javnih prostora od društvenoga značaja (ulice, trgovi, parkovi) u privatne prostore za oplodnju kapitala i dosezanje profita (tržišni centri i parkinzi), penetracija oglasnih panoa i reklamnih billboarda u sve kutke ljudskoga vidokruga (unutar društvenih okoliša, ali i prirodnih pejzaža), nakaradne situacije u kojima sama potrošnja postaje svojevrsna proizvodnja.“⁹⁰ Neoliberalna je ideologija doprinijela stvaranju potrošačkog društva, u kojemu se potrošnja iz ugone i razonode podrazumijeva te marketinškim tehnikama neprestano potiču i razvijaju želje kod pojedinaca. Ljudi više ne kupuju proizvode samo zbog njihove uporabne vrijednosti, već i simboličnog i statusnog značaja koji imaju. „John Urry je izradio kvalitativnu tipologiju konzumacije postfordističkog tipa. U nju je učvrstio čitav niz specifičnih karakteristika koje po njegovu mišljenju određuju kulturu suvremenog kapitalizma: od jačanja značaja i uloge potrošača i prilagođavanja proizvođača potrošačkim zahtjevima, brze promjenjivosti potrošačkih afiniteta, rastuće tržišne segmentacije, razvoja „potrošačkih“ pokreta, nastanka mnogih novih proizvoda s kraćim rokom uporabe, prema sklonostima ka nemasovnim oblicima produkcije/konzumacije, do sve manje i manje „funkcionalne“, a sve više estetizirane konzumacije.“⁹¹ O takvoj, ostentativnoj potrošnji, govorio je prije više od sto godina Thorstein Veblen⁹², koji je analizirao navike i potrošačke sklonosti različitih slojeva društva, način na koji oni koriste svoje slobodno vrijeme te što za njih kupovina predstavlja.

7.4. DRUŠTVENA NEJEDNAKOST

Rastuća društvena nejednakost (spominje se tzv. nova nejednakost) karakteristično je obilježje neoliberalnog kapitalizma. „Zajedno s ekonomskom, u društvu rastu politička,

⁸⁹ Hromadžić, 2008., str. 45.

⁹⁰ Hromadžić, H., Konzumeristički kapitalizam: epoha produkcije imaginarija potrošačke želje, Sociologija i prostor, vol. 50, br. 1, 2012., str. 47.

⁹¹ Hromadžić, 2008., str. 23-24.

⁹² U djelu „Teorija dokoličarske klase“ objavljenom 1899. godine.

obrazovna, zdravstvena, radna, pozicijska (status, ugled, moć), okolinska i druge nejednakosti koje slabe socijalnu mobilnost, razbijaju socijalnu koheziju, oštro polariziraju društvo te razaraju demokratski politički sustav i privredu.“⁹³ Nakon razdoblja socijalne države u kojoj su se zemlje diljem svijeta okrenule socijalnim davanjima kao sastavnim dijelom svojih ekonomskih politika, od 80-ih se godina ponovno bilježi snažna polarizacija društvenih skupina. Dok su neki autori 80-ih i 90-ih godina tu pojavu predstavljali kao neizbježnu karakteristiku svakog društva i opravdavali ju urođenom inferiornošću pojedinaca, Paul Krugman ističe da „nove nejednakosti nisu determinirane razinom dosegnutog ekonomskog razvoja ili strukturnim promjenama u načinu proizvodnje već političkom voljom, a to konkretno znači neoliberalnim idejno-političkim karakterom programa vladajućih političkih snaga, stranaka i njihovih struktura.“⁹⁴

Gerard Dumenil i Dominique Levy tvrde da je neoliberalizacija od početka bila projekt s ciljem restauracije klasne moći te da je diljem svijeta moguće uočiti nejednaku koncentraciju moći i bogatstva nakon implementacije neoliberalnih mjera krajem 70-ih godina⁹⁵, a Harvey ističe se radi o sveprisutnoj tendenciji rasta socijalne nejednakosti i marginalizacije najslabijih slojeva društva, te da ovakvi primjeri koncentracije bogatstva u višim slojevima nisu zabilježeni još od 1920-ih. Jedno od ključnih djela koje se bavi fenomenom dohodovne nejednakosti je „Kapital u 21. stoljeću“ Thomasa Pikettyja, koje je rezultat njegovog petnaestogodišnjeg istraživanja povijesne dinamike prihoda i bogatstva. On ističe da je američki ekonomist Simon Kuznets, autor prvih povijesnih radova o nejednakosti. Kuznets je analizirao stanje u SAD-u u razdoblju od 1913. do 1948. na temelju statističkih podataka iz prijava za povrat poreza te procjena nacionalnog dohotka SAD-a.⁹⁶

⁹³ Odoabaša, R., Nova nejednakost - izvori i štetne posljedice rastuće imovinske i dohodovne nejednakosti, Pravni vjesnik, vol. 28, br. 2, 2012., str. 73.

⁹⁴ *ibid.*, str. 67.

⁹⁵ Harvey, 2013., str. 21-22.

⁹⁶ Kuznets je utvrdio da bi se „nejednakost dohotka trebala spontano smanjivati u naprednijim fazama razvoja kapitalizma, bez obzira na odabir ekonomske politike ili druge razlike među zemljama, i zatim se stabilizirati na nekoj prihvatljivoj razini.“ Citirano iz: Piketty, T., Kapital u dvadeset prvom stoljeću, Profil, Zagreb, 2014., str. 19.

7.5. KRITIKA

Jedan je od najvećih kritičara neoliberalne ekonomske doktrine Joseph Stiglitz⁹⁷ koji se pitanjem nesavršenosti slobodnog tržišta⁹⁸ bavio već u počecima svog znanstvenog rada. Često se osvrtao na neprikladnost tzv. „one size fits all“ pristupa Međunarodnog monetarnog fonda i pomanjkanje demokracije u međunarodnim financijskim institucijama te neprikladnost propisa u financijskom sektoru. Njegova je temeljna teza da glavni cilj gospodarskoga rasta mora biti poboljšanje kvalitete života svih građana, a ponajprije osiguranje pune zaposlenosti, zbog čega država mora zauzeti aktivnu ulogu. Također je „upozorio na to da je inzistiranje na nužnosti smanjenja proračunskog deficita u recesiji u mnogim zemljama pogoršalo stanje; da je liberalizacija uvoza kapitala imala za posljedicu šokove zbog njegovog naglog priljeva i odljeva, a time i ekonomsku nestabilnost; da su kontrolni mehanizmi u upravljanju kapitalističkim poduzećima često neefikasni, što koriste menadžeri za zloupotrebe; da su zbog slijepog vjerovanja u automatizam tržišta izostajale nužne intervencije ekonomske politike, kao i da su bogate zemlje postupale prijetočno tražeći od manje razvijenih koncesije u liberalizaciji, a same i dalje štite svoja tržišta. Zato je nužno da svaka zemlja nastoji ublažiti šokove koji dolaze s vanjskih tržišta, poticati prilagođavanje promjenama u svom okruženju i jačati institucije sistema i vlastitu konkurentnost.“⁹⁹

Gunnar Myrdal smatra da tržište ne može normalno djelovati ako na njemu sudjeluju organizacije sposobne utjecati na cijene i dominirati jednim segmentom tržišta. U istom smjeru kritiku upućuje i John K. Galbraith, govoreći kako velike korporacije negiraju kompetitivni aspekt slobodnog tržišta te ističe da je potrebno podvrgnuti nadzoru i kritici postojeći sustav menadžerskih plaća i provizija. U svojoj teoriji nekonzistentne vremenske preferencije, Matthew Rabin osporava tvrdnju klasične liberalne doktrine o racionalnom izboru, ističući da ljudi više cijene trenutno od budućeg zadovoljstva, tj. da vrednovanje budućeg zadovoljstva opada proporcionalno s protekom vremena.

⁹⁷ 2001. godine dobio je Nobelovu nagradu za ekonomiju za svoju „Teoriju asimetričnih informacija“ prema kojoj su tržišni partneri uslijed nejednake informiranosti neravnopravni, zbog čega tržišni mehanizam ne može biti regulator ekonomskih procesa.

⁹⁸ Profesori Kenneth Arrow i Gerard Debre prvi su ponudili matematički dokaz nesavršenosti tržišnog mehanizma.

⁹⁹ Dujšin, 2009., str. 32.

Lester Thurow osporava neoliberalni pogled pojedinca i ljudske navike. Dok neoliberalizam vjeruje u racionalnost čovjekova ponašanja, Thurow napominje da je čovjek i iracionalno biće te ukazuje na sugestivnu moć reklama, činjenicu da se odluke nerijetko donose bez raspolaganja svim informacijama te podsjeća na empirijske dokaze iz sfere sociologije i psihologije koji upućuju na to da su ljudske odluke neupitno podložne djelovanju emocija, navika, želje za moći i slično. On vjeruje da će se kapitalistički model prije ili kasnije urušiti, prvenstveno zbog rastuće društvene polarizacije, odnosno da će u dogledno vrijeme, kroz postupne reforme, doživjeti korijenite promjene u smjeru funkcionalnijeg društveno-ekonomskog uređenja.¹⁰⁰

Švicarski sociolog Jean Ziegler ukazuje na činjenicu da je zbog interesa svjetske financijske oligarhije narušena snaga radničkog pokreta, ugrožena sloboda medija, te da su njihovim potrebama podređeni svi važniji čimbenici ekonomskog, društvenog i političkog života. Napominje da su pojedinci obmanuti navodnim perspektivama za ostvarenje vlastite slobode i potencijala u okviru neoliberalnog kapitalizma te govori o reifikaciji čovjeka, tj. „opredmećivanju njegove svijesti“. Osporava i tezu o tzv. „trickle-down“ efektu¹⁰¹ i upozorava da je na djelu pokušaj stvaranja diktature kapitala.

Manuel Castells također ističe da mora doći do radikalnih promjena postojećeg kapitalističkog modela u uvjetima informatičke revolucije. Kao najslabiju točku postojećeg sustava ističe dihotomiju i suprotnost između rada i kapitala. „Dok se kapital globalizira, udružuje i koncentrira i postaje sve moćniji, radnička se klasa našla u procesu fragmentacije i razjedinjavanja, gubeći tako svoj kolektivni identitet, svoj društveni utjecaj i pregovaračku snagu. Bit problema sadašnjega svijeta, prema mišljenju M. Castellsa, u sukobu je dviju filozofija: filozofije neograničenoga, slobodnoga tržišta i povećanja profita pod svaku cijenu s jedne strane, i filozofije humanih i moralnih vrijednosti, sa druge strane.“¹⁰²

David Harvey uočava proturječnosti u konceptu neoliberalne države i ekonomije, pa tako ističe da se s jedne strane traži podređena uloga države, a s druge njezino poduzimanje aktivnosti u cilju stvaranja povoljne poduzetničke klime. Također tvrdi da je teško uskladiti autoritarizam u provedbi tržišnih odnosa s idealima individualnih sloboda. Ukazuje da su

¹⁰⁰ Mesarić, M., *Obrisi novog, socijalno pravednog, ekonomski učinkovitog i ekološki održivog modela*, *Ekonomski pregled*, vol. 57, br. 12, 2006., str. 941.

¹⁰¹ Prema tom će efektu (tzv. ekonomija kapanja) ekonomski slabiji slojevi društva imati izravnu korist od gospodarskog rasta i profita koji ostvare ulagači i bogatiji pojedinci.

¹⁰² Mesarić, op. cit. (bilj. 100), str. 942-943.

brojni korporativni skandali narušili povjerenje u financijski sektor, a regulatori nemaju preciznu viziju o tome kada trebaju vršiti nadzor. Harvey uviđa da unatoč proklamaciji konkurencije kao ideala kapitalizma, ipak u stvarnosti dolazi do okrupnjavanja moći u nekolicini multinacionalnih korporacija te da neoliberalizam uništava sve oblike društvene solidarnosti i cijepa socijalnu koheziju.¹⁰³

7.6. IZGRADNJA NOVOG DRUŠTVENOG MODELA

Kriza iz 2008., ali i naša svakodnevnica, pokazuju nam da je postojeći model društvenog i ekonomskog uređenja nedvojbeno u krizi. Njegove se negativne posljedice i neadekvatnost očituju u svim segmentima društva i života. Osim kritika upućivanih na račun neoliberalne ideologije, mnogi autori u svome radu razrađuju i predlažu nove modele društvenog i ekonomskog sustava, sugeriraju potrebne reforme te iznalaze najpovoljnija rješenja i alternative vladajućem neoliberalnom kapitalizmu. Oni promišljaju o pravednijem, socijalno osjetljivom, ekološki osviještenom društvu ravnopravnih pojedinaca u kojemu su međuljudska solidarnost, suosjećanje i pravda, načela koja imaju prednost pred profitom pod svaku cijenu. S obzirom da se radi o autorima iz različitih akademskih područja, uvjerenja i ideološke pripadnosti, oni pridaju snagu i polažu svoje nade u različite društvene aktere; dioničare, potrošače, radnike, organizacije civilnog društva, a u pravilu svi naglašavaju potrebu jačanja uloge države koja mora biti nositelj tih promjena.

7.7. POJEDINI TEORETIČARI

7.7.1. JOSEPH STIGLITZ

Temeljna je teza Josepha Stiglitz da bi glavni cilj gospodarskoga rasta moralo biti poboljšanje kvalitete života svih građana, što podrazumijeva i osiguranje pune zaposlenosti. Da bi se taj cilj ostvario, država mora izraditi strategiju razvitka i preuzeti aktivnu ulogu u njezinom ostvarenju. Stiglitz se zalaže za gradualistički pristup u zamjeni postojećeg modela novim, koji će, oslanjajući se na prednosti koje donose tehnološki i ekonomski napredak, ravnomjerno uvažavati kolektivne i individualne interese. U prvi plan stavlja državu kojoj namjenjuje ključnu ulogu u zaštiti i promicanju nacionalnih interesa, odričući tržištu

¹⁰³ Harvey, 2013., str. 80-82.

sposobnost realizacije takvih ciljeva. Smatra da je zadatak vlade stvoriti poticajnu poduzetničku klimu i pravni sustav koji ulijeva povjerenje investitorima te štiti tržišno natjecanje i ulagati u obrazovanje i tehnologiju, imajući na umu pravednost i široku raspodjelu rezultata ekonomskog napretka. Zalaže se za reformu svjetskog sustava rezervi, za redefiniranje uloge i ciljeva te promjene u glasačkoj strukturi Svjetske banke, MMF-a, WTO-a u cilju zaštite zemalja u razvoju. Nužnim smatra provesti sljedeće mjere: povećanje transparentnosti, unaprjeđivanje procedura i uključivanje zemalja u razvoju u odlučivanje, ukidanje dominacije razvijenih zemalja u financijskim institucijama, poboljšanje pravila o odgovornosti i sukobu interesa. Vjeruje da bi osnaženo Ekonomsko i socijalno vijeće UN-a moglo preuzeti glavnu riječ u ostvarivanju globalnog napretka i aktualiziranja rasprave o potrebnim reformama.

Kada je riječ o reformi međunarodnog financijskog sustava, Stiglitz sugerira davanje prednosti stečajevima i aranžmanima mirovanja prije nego MMF-ovim zajmovima, tvrdi da je nužno manje spašavati tvrtke i banke, bolje regulirati bankarsko poslovanje, izraditi program mjera za slučaj eventualne recesije, bolje upravljati rizicima i bolje odgovarati na krize, vratiti se temeljnim ekonomskim načelima, odnosno vratiti MMF njegovoj temeljnoj ulozi osiguravanja sredstava za veću ukupnu potražnju u zemljama suočenima s krizom, kao i upoznati zemlje s vjerojatnim posljedicama MMF-ovih preporuka.¹⁰⁴ Vjeruje da je potrebna sveobuhvatna društvena reforma, s reafirmacijom sustava vrijednosti, osnaživanjem uloge države i ostvarivanjem pravedne raspodjele. „U formuliranju ekonomske politike i razvojne strategije valjalo bi primijeniti holistički pristup, tj. voditi računa o nerazdvojnoj povezanosti ekonomskih procesa sa svim ostalim aspektima društvene transformacije (socijalnim, demografskim, političkim, kulturnim, obrazovnim, psihološkim, znanstvenim, tehnološkim itd.).“¹⁰⁵

Svakako je dobra strana Stiglitzevih prijedloga prvenstveno to što se zalaže za gradualistički pristup u zamjeni postojećeg društvenog i ekonomskog modela novim, umjesto transformacije koja bi bila nalik na šok terapiju. Suglasna sam da promjena za kojom svijet vapi, nije samo ekonomskog karaktera, već je sveobuhvatna i naglasak stavlja na prave vrijednosti poput solidarnosti, ravnopravnosti i podrške zemljama u razvoju i onima pogođenima krizom. Od traženja da država bude aktivan sudionik, dapače nositelj te promjene ne smije se odustati. Smatram da postojeći sustav i uloga međunarodnih

¹⁰⁴ Stiglitz, J. E., *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, Algoritam, Zagreb, 2004., str. 261-265.

¹⁰⁵ Mesarić, 2002., str. 1175.

financijskih organizacija s MMF-om i Svjetskom bankom na čelu, nije adekvatan te iziskuje temeljitu reformu i redefiniranje odnosa snaga u njima. Teško je očekivati promjenu u tom smjeru u skorije vrijeme jer bi to podrazumijevalo da će svjetske velesile odustati od svoje pozicije i premoći te da će biti spremne pristati na napuštanje postojećeg sistema glasanja i prava koji se bazira na novčanim doprinosima organizaciji.

7.7.2. ULRICH BECK

Njemački sociolog Ulrich Beck rješenje vidi u povezivanju i sinergiji organizacija civilnog društva i demokratskih, kozmopolitiziranih država. Taj savez mora proširiti svoje područje djelovanja na globalnu razinu. „Velika je prednost kozmopolitiziranih i demokratiziranih država u savezu s “internacionalom civilnoga društva” to što one, za razliku od korporacija i međunarodnoga kapitala, imaju demokratski, politički legitimitet. Nepostojanje upravo tog demokratskog, političkog legitimiteta može se pokazati kao ključna slabost inače ekonomski moćnog međunarodnog kapitala i njegovih predstavnika. Da bi se država osposobila kao uspješna protusila globalnome kapitalu, mora se udružiti s drugim državama u regionalne saveze i surađivati s udrugama civilnoga društva, ali bi država prije svega morala samu sebe stvarno demokratizirati da bi mogla motivirati i aktivirati većinu svojih građana za otpor diktatu međunarodnoga kapitala. Popuštanje pritiscima neoliberalnog globaliziranog kapitala u obliku pretjerane liberalizacije i privatizacije, a osobito u obliku ukidanja socijalne uloge države, dovelo bi u pitanje demokratski legitimitet države i njezinu političku stabilnost.“¹⁰⁶ Beck vidi i potrošače kao potencijalne nositelje promjene postojećeg stanja. Vjeruje da štrajk potrošača – odluka da ne kupuju određene proizvode i tako izraze svoje neslaganje s politikama korporacija, ima snagu proširiti se do globalnih razmjera, jer su potrošači, kao i sama potrošnja, neograničeni. „Doduše, tu protusilu političkog potrošača treba organizirati: bez odvijetničkih aktera civilnog društva protusila potrošača ostaje neučinkovita.“¹⁰⁷

Jača veza države i organizacija civilnog društva svakako bi bila dobra polazna točka željene promjene. U toj bi suradnji, razne udruge mogle poslužiti državi kao izvjestitelji s terena koji su do u detalja upoznati s problematikom, specijalizirani za određena pitanja te u kontaktu s društvenim skupinama kojih se te promjene tiču. S druge strane, ideja o potrošačima kao nositeljima globalne promjene je zanimljiva, ali po mom mišljenju na svjetskoj razini teško može postati standardni način ostvarivanja promjene, jer se oslanja upravo na potrošače koji

¹⁰⁶ Mesarić, op. cit. (bilj. 100), str. 943-944.

¹⁰⁷ Beck, U., Moć protiv moći u doba globalizacije: nova svjetskopolićka ekonomija, Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 27.

su u suvremenom društvu željni potrošnje i često konačnu odluku o kupovini donose s obzirom na svoju matematičku računicu. Potrošač kojega Beck zamišlja je osviješteni potrošač, koji ima zdrav odnos prema kupovini, koji je svjestan svoje pozicije na tržištu i snage koja se nalazi u njegovim svakodnevnim potrošačkim odlukama, te kojemu materijalne prilike dozvoljavaju birati i skuplje proizvode jer je to u skladu s njegovim moralnim uvjerenjima i željom da time podupre konkretnog proizvođača i prakse koje on provodi.

7.7.3. JOEL BAKAN

Joel Bakan se u svome radu osobito posvetio temi korporacija i proučavanju njihova djelovanja. Vjeruje da samo država može stati na kraj postojećoj dominaciji financijskog kapitala i prevladavajućoj korporativnoj kulturi. Tu moć pripisuje državi iz razloga što je ona ta koja svojim propisima određuje uvjete osnivanja i poslovanja korporacija, njihove obveze te istovremeno jedina raspolaže represivnim aparatom. Bakan smatra da je moguće, ali zbog narasle moći korporacija teško pronaći adekvatno rješenje za reformu njihova poslovanja i transformaciju korporativne kulture. Kao najvažniji zadatak u smjeru promjene navodi potrebu povećanja učinkovitosti zakonske regulative te jačanje demokratskog nadzora nad korporacijama. Predlaže i neke konkretne mjere poput većeg zapošljavanja u tijelima za provedbu propisa, povećanje odgovornosti i predviđenih kazni za ključne ljude u korporacijama, oduzimanje ovlasti i zabranu rada korporacija koje opetovano ugrožavaju javni interes. Nadalje tvrdi da se mora uvesti pojačana upotreba načela opreza¹⁰⁸ kada je riječ o propisima za zaštitu okoliša te da je regulatorni sustav potrebno decentralizirati i onemogućiti osvajanje regulatornih tijela. Zato je potrebno ojačati ulogu lokalnih upravnih tijela, sindikata i drugih oblika radničkih udruženja u nadzoru poslovanja korporacija kao i poziciju i ulogu udruga koje brane interese onih koji su pogođeni njihovim djelovanjem. Također ističe da je potrebno uvesti javno financiranje izbora uz ukidanje korporacijskih donacija, postrožiti uvjete lobiranja i svesti utjecaj korporacija na razinu onog kakav imaju

¹⁰⁸ „Što zapravo znači načelo opreza? U njegovoj osnovi sadržana je ideja da je u slučaju postojanja opasnosti od nastupanja štetnih posljedica, u cilju zaštite okoliša i/ili javnog zdravlja te u skladu s konceptom održivog razvoja koja uvažava interese sadašnje i budućih generacija, potrebno preventivno djelovati i kad ne postoji znanstveno utvrđena sigurnost nastupanja štetnih posljedica. Kao vodeće načelo unutar koncepta održivog razvoja, afirmirajući vrijednost opreznog pristupa i postupanja u slučaju opasnosti, načelo opreza utječe na cjelokupan proces kreiranja, razvijanja, prilagođivanja i praktične provedbe projekata, planova, programa i politika u skladu s konceptom održivosti. Kao sredstvo za donošenje odluka u svrhu zaštite okoliša i javnog zdravlja njegov se učinak vidi ponajprije u krajnjim situacijama kad je potrebno donijeti odluku vezanu uz regulaciju pojedinih stvari i aktivnosti koje najčešće predstavljaju ozbiljnu ili nepopravljivu štetu.“ Citirano iz: Rančić, N., Načelo opreza u teoriji i politici zaštite okoliša i javnog zdravlja, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 57, br. 3, 2007., str. 661.

različite udruge civilnog društva. Potrebno je raditi na tome da građani ponovno vrate povjerenje u politički proces i odluče sudjelovati u njemu, a na globalnom planu mora doći do suradnje država s ciljem promjene ideologije međunarodnih financijskih institucija i njihovog vraćanja na inicijalne ciljeve i postulate.¹⁰⁹

S obzirom da su multinacionalne korporacije jedan od aktera koji su najviše doprinijeli razvoju postojećeg problematičnog stanja i toksičnog korporativnog okruženja, promjene koje se tiču njih i u njima prevladavajuće kulture, može biti dobra polazna točka u široj društvenoj transformaciji. Korporacije je nužno podvrgnuti djelotvornom državnom nadzoru, a zakonske propise treba postrožiti kako provedene reforme ne bi bile samo kozmetičke preinake. Država mora jasno pokazati da više neće tolerirati predatorsko ponašanje, korporativne skandale, računovodstvene trikove i domišljato traženje rupa u zakonu, kako bi se progurao interes korporacija za što većom zaradom. Suglasna sam s Bakanom, da samo država raspolaže svim potrebnim instrumentima da stane na kraj korporacijama na kakve smo navikli te prioritet stavi na zaštitu okoliša i interesa svojih građana.

7.7.4. MANUEL CASTELLS

Manuel Castells, poput mnogih drugih teoretičara, vidi državu u središtu procesa sveobuhvatne transformacije. Iako svjestan premoći međunarodnog financijskog kapitala, vjeruje u mogućnost izgradnje boljeg i pravednijeg društva. U tome je, po njegovu mišljenju, korisno osloniti se na suvremena tehnološka dostignuća koja mogu biti od koristi za informiranje, mobiliziranje i koordiniranje pojedinaca i udruga spremnih suprotstaviti se prevlasti neoliberalne ekonomije. „Njegova je teza da proces informatizacije i umrežavanja mijenjajući proces rada, komuniciranja i organiziranja, svojom u sebi sadržanom logikom i dinamikom teži stvaranju društvenoga uređenja višega reda, jer kako on kaže “moć komunikacijskih tokova nadvladava tokove ekonomske moći”: globalna komunikacijska mreža među ljudima sama je po sebi moćnija od interesa i snage financijskih središta moći.“¹¹⁰

Nesporna je činjenica da u internetu, modernim oblicima komunikacije i društvenim mrežama, leži snažan i djelotvoran mehanizam povezivanja i organizacije ljudi. Današnje društvo gotovo je nemoguće zamisliti bez oslonca na dosege informatičke tehnologije, međutim smatram da je hitno potrebno razmotriti i redefinirati ulogu tehnologije u ljudskim

¹⁰⁹ Bakan, J., Korporacija: patološka težnja za profitom i moći, Mirakul, Zagreb, 2006., str. 202-204.

¹¹⁰ Mesarić, op. cit. (bilj. 100), str. 943.

životima. Društvene su se mreže puno puta pokazale pokretačima korisnih promjena, mjestom gdje ljudi izražavaju svoje mišljenje, gdje se dijele informacije i dogovara konkretno djelovanje. Međutim, njih je zbog njihove potencijalno toksične prirode, potrebno obuzdati i zakonski svesti u razumne granice, u kojima će biti koristan alat ljudima, a ne predmet fascinacije, uzrok ovisnosti i dubokih negativnih posljedica za pojedinca i cijelu zajednicu.

7.7.5. ANTHONY GIDDENS

Antony Giddens govori o tzv. Trećem putu između ideologije socijalizma i neoliberalizma. Radi se o teoretskom konceptu novog društvenog uređenja i novoj političkoj orijentaciji koja je zaživjela u mandatu Blaira i Clintona i nekim drugim demokracijama svijeta. Treći put je sinteza liberalizma i demokratskog socijalizma, koji kroz nužne reforme postojećeg modela nastoji nadići neoliberalizam i njegova ograničenja. „Doktrina Trećega puta teži suvremenoj sintezi tih dviju ideologija, a to znači uspostavljanju ravnoteže između individualnih sloboda, privatnoga poduzetništva i tržišne privrede, s jedne strane i prihvaćanja aktivne uloge države u ispravljanju nedostataka slobodnoga tržišta u osiguranju društvene pravde i ostvarenju društva blagostanja, sa druge strane. Vrijednosni sustav Trećega puta obilježavaju ove značajke: a) pravedna raspodjela dohodaka i bogatstava; b) rad i talent moraju postati osnovni kriterij za raspodjelu dohotka i za društveni status; c) jednakost svih građana u mogućnostima za obrazovanje, zaposlenje i ekonomsko i društveno napredovanje; d) usporedno s većom individualnom slobodom i pravima mora se povećati i odgovornost pojedinaca za svoje obrazovanje, za svoj rad i društvene obveze. Motorna snaga gospodarskoga razvitka ostaje privatno poduzetništvo i tržište, ali oni moraju biti regulirani tako da služe, ne samo privatnome, nego i javnome interesu.“¹¹¹

Giddens se zalaže za veću transparentnost u javnoj sferi, jačanje lokalne zajednice i razvijanje partnerskog odnosa države i brojnih oblika djelovanja civilnog društva. Spominje novu mješovitu ekonomiju koja se oslanja na sinergiju javnog i privatnog sektora te koristi prednosti slobodnog tržišta istovremeno imajući na umu javne interese. Kao alternativu režimu fiksnih tečajeva spominje Tobinov porez. Osobito važnim smatra ulaganje u obrazovanje i ljudske resurse te naglašava važnost bavljenja ekološkim problemima i konceptom održivog razvoja, kao i ostvarenje društvene jednakosti.¹¹² On postavlja neke praktične zahtjeve koji moraju biti predmet interesa političkog procesa i koji su ujedno

¹¹¹ ibid., str. 965.

¹¹² Giddens, A., Treći put: obnova socijaldemokracije, Politička kultura, Zagreb, 1999., str. 191.

glavne odrednice programa Trećeg puta: „radikalni centar („demokratiziranje demokracije“, prije svega decentralizacija), nova demokratska država (država bez neprijatelja), aktivno civilno društvo, demokratska obitelj, nova mješovita ekonomija, jednakost kao uključenost, pozitivno blagostanje, država socijalnog ulaganja, kozmopolitska nacija, kozmopolitska demokracija.“¹¹³

Konceptu Trećeg puta, novoj socijaldemokraciji može se prvenstveno prigovoriti to da, unatoč popularnosti koju je stekla, pa i činjenici da je bila izborom mnogih utjecajnih političara, zapravo ne predstavlja nikakav novi kompleks ideja, već reciklira, pomalo bojažljivo, postojeće političke i ideološke stavove i planove u novi koncept. U praksi se ova nova socijaldemokracija pokazala vrlo blagom spram neoliberalne ideologije, pa se može reći da se zapravo, unatoč želji za odmakom, radi o neoliberalizmu sa socijaldemokratskim prizvukom. Također, značajna slabost koja poziva na sumnju i oprez, je i činjenica da je sam model Trećeg puta pisan vrlo praktično, pa ga takvim treba i promatrati, odnosno uzeti u obzir da se on priklanja jednoj konkretnoj političkoj opciji, zbog čega ga možemo doživjeti i kao politički program, a ne samo teoretski koncept.

7.7.6. MICHAEL HARDT I ANTONIO NEGRI

Michael Hardt i Antonio Negri vjeruju u snagu suvremenog proletarijata koji obuhvaća ne samo radnike, već sve društvene skupine koje su na razne načine eksploatirane u suvremenom kapitalističkom društvu. Oni vjeruju i u snagu humanitarnih i drugih nevladinih organizacija te polažu nade u društvene pokrete eksploatiranih i diskriminiranih skupina, u kojima, unatoč njihovom lokalnom karakteru i nekoordiniranosti, leži potencijal za otpor kapitalističkom sistemu i šansa za izgradnju pravednijeg društva.

Organizirano radništvo svakako može uvelike doprinijeti tako željenoj reformi postojećeg ekonomskog uređenja. Ono iz prve ruke vidi i osjeća sve manjkavosti neoliberalnog kapitalizma u kojemu se radnička prava neprestano ugrožavaju, smanjuju i povrjeđuju, stoga bi bilo korisno njihovo organiziranje i preuzimanje aktivne uloge u poboljšanju radnih uvjeta. Činjenica je da su sindikati izgubili moć, tradiciju i nekadašnju pregovaračku poziciju, međutim to ne bi trebao biti razlog za odustajanje, već poziv na pokret i promjenu. Vjerujem da bi oni mogli ostvariti uspjeh samo pod uvjetom da je i država željna i spremna poboljšati i

¹¹³ ibid., str. 189.

pred korporacijama braniti svoje radnike inzistiranjem na visokim, poštenim i dostojanstvenim radnim uvjetima.

7.7.7. ROBERT MONKS

Robert Monks predlaže dioničarsku demokraciju, u kojoj savjesni dioničari odlučuju imajući u vidu općedruštvene interese. Radi se o protusili kojoj menadžment mora odgovarati i koji stoga mogu biti stup „kapitalizma zasnovanog na povjerenju“. Iako sam koncept dioničarske demokracije djeluje zanimljivo, prva je manjkavost ovog koncepta sadržana u činjenici da on polazi od ideje da većina ljudi jesu dioničari, a stvarnost je upravo suprotna, pogotovo u zemljama u razvoju. Nadalje problematično je i to što bi dioničari, u cilju ispravnog, društveno korisnog djelovanja, trebali biti potpuno informirani, kako bi bili upućeni u aktivnosti i poslovanje korporacija, a oni raspolažu djelomičnim informacijama zbog postojeće zakonske regulative. Samo država može svojom legitimitetom, mehanizmima nadzora i sankcijama predviđenima za slučaj povreda, uspostaviti i provoditi kvalitetan nadzor nad radom korporacija. I na kraju, lijepo je, ali pomalo nerealno, vjerovati da bi dioničar stavio općedruštvene interese ispred svog primarnog interesa za profitom, zbog kojega se u prvom redu i odlučio na kupovinu dionica.

7.7.8. JEAN ZIEGLER

Ziegler smatra da je socijaldemokracija previše sklona kompromisima sa neoliberalnim kapitalizmom, a komunistička ideologija nema kredibilitet zbog svog totalitarnog karaktera. Unatoč tome što se još nije pojavila cjelovita ideologija koja bi se suprotstavila neoliberalnoj dogmi, on vjeruje da je moguće izgraditi novi i pravedniji društveni poredak. Temeljnu snagu za to vidi u različitim pokretima diljem svijeta, koji boreći se za različit spektar zajednica i prava, svi teže stvaranju boljeg, postkapitalističkog svijeta. „Te različite i sada nedovoljno povezane pokrete ujedinjuju ova zajednička načela: a) težnja za uspostavljanjem stvarne, neposredne demokracije i za aktivnom participacijom građana u svim područjima gospodarskog, društvenog i kulturnog života; b) ukidanje razlika u ekonomskim, socijalnim i političkim pravima i šansama između pojedinaca, naraštaja, spolova, društvenih slojeva, etničkih i religijskih zajednica; c) zaštiti prirode potrebno je dati apsolutnu prednost pred ekonomskim interesima. Jean Ziegler vjeruje da će širenjem, koordiniranjem i intenziviranjem djelovanja tih pokreta oni prerasti u globalnu snagu dovoljno snažnu za suprotstavljanje hegemoniji suvremenih gospodara svijeta.“¹¹⁴ Također, on vjeruje u ulogu

¹¹⁴ Mesarić, op. cit. (bilj. 100), str. 945.

UN-a i snagu multilateralne diplomacije nasuprot imperijalističke strategije koju provodi SAD. Poput njega, i Noam Chomsky u pokretima vidi „drugu potencijalnu svjetsku supersilu“, koja ima moć suprotstaviti se hegemoniji SAD-a što je bitan preduvjet izgradnje humanijeg društva i ekonomskog sustava, oslobođenog dominacije međunarodnoga kapitala.¹¹⁵

S obzirom na dosadašnja iskustva, čini se nerealnim polagati nade u društvene pokrete, jer oni kakvi ih trenutno poznajemo, ne okupljaju dovoljnu masu ljudi oko njima bitnih pitanja, već se radi o partikularnim problemima koji pogađaju pripadnike pojedinih društvenih skupina ili nekog geografskog područja, što u pravilu nije predmet interesa šire zajednice. Činjenica je da je u povijesti, pa i onoj recentnoj, bilo masovnih pokreta koji su uspjeli mobilizirati veliki postotak stanovništva, ali u pravilu se radilo o pokretima isprovociranima nekom teškom povredom ljudskih prava ili ekološkom katastrofom. Možda je realnije vidjeti društvene pokrete kao nositelje promjena na lokalnoj razini, za koju su oni dovoljni i primjereni, dok je teško očekivati njihovo povezivanje na globalnom planu. Pitanje UN-a kao nositelja suštinskih promjena, aktualno je od osnivanja te organizacije, i unatoč naporima i proklamiranim ciljevima, sve se aktivnosti UN-a, kojemu se učestalo prigovara i prevelika birokratiziranost, u pravilu svode na previše blage poteze koji se poduzimaju sa zakašnjenjem. Da bi UN mogao imati značajniju ulogu od trenutne, bilo bi potrebno pozabaviti se problemom prava veta stalnih članica Vijeća sigurnosti, koje se javlja kao kočnica za konkretno djelovanje te organizacije.

7.7.9. JOHN KENNETH GALBRAITH

John K. Galbraith smatra bitnim suzbiti rasipničku osobnu potrošnju, pa stoga predlaže veće oporezivanje luksuznih proizvoda i veću ponudu javnih dobara i usluga. On razvija koncept dobrog društva (ne vjeruje u sveobuhvatni socijalizam, a niti u adekvatnost privatizacije u svakom slučaju) koje osobitu pažnju posvećuje obrazovanju, efikasnom pravnom sustavu i u kojemu je aktivna uloga države neminovna jer samo ona može zaštititi građane od špekulativnog ponašanja tvrtki, recesija i drugih neželjenih ekonomskih pojava. Svi članovi dobrog društva imaju minimum potreban za zadovoljenje osnovnih životnih prihoda, a gospodarstvo je stabilno, sposobno nositi se s razdobljima recesije i stagnacije te svakome pruža priliku za ostvarivanje vlastitih ambicija.¹¹⁶ Galbraith vjeruje da se korektivnim

¹¹⁵ *ibid.*, str. 946.

¹¹⁶ Galbraith, J. K., *Dobro društvo: humani plan*, Algoritam, Zagreb, 2007., str. 25-37.

mjerama (poput potpore za siromašne, jačanja transparentnosti u poslovanju, suzbijanja nezakonitih praksi) može poboljšati postojeće stanje obilježeno brojnim problemima i društvenom nejednakošću. Ukidanje poreznih i drugih povlastica za imućne, kao i uvođenje progresivnog poreza na dohodak je najvažnija od svih ovih mjera koje za cilj imaju ostvarenje pravednije raspodjele dohotka.¹¹⁷

Vjerujem da bi porezna reforma u smjeru progresivnog poreza trebala pridonijeti smanjivanju društvene nejednakosti i povećanju životnog standarda velikog dijela stanovništva. Bez globalnog konsenzusa u pogledu oporezivanja korporacija, poduzeća i bogatijih društvenih slojeva, smatram da bi pojedinačne odluke nekih država dovele do bijega kapitala u područja s prihvatljivijom poreznom klimom. Stoga uređenje tog pitanja neće polučiti rezultatom, toliko dugo dok na svijetu budu postojale porezne oaze. Također ima smisla prijedlog o većem oporezivanju luksuznih proizvoda, jer se oni ne mogu tretirati jednako kao, primjerice, osnovni prehrambeni proizvodi. Društvo u kojemu bi svi njegovi članovi imali zajamčen životni standard dostojan čovjeka i koje obilno i neprestano ulaže u obrazovanje, svakako se može zvati dobrim društvom.

8. ZAKLJUČAK

U radu je dan osvrt na utjecaj neoliberalne ekonomske doktrine na gospodarski, ali i svakodnevni život ljudi. Ta se doktrina ekonomske politike razvija od tridesetih godina prošlog stoljeća i postupno, zahvaljujući znanstvenom doprinosu mnogih neoliberalnih autora i interesima financijskog kapitala, u desetljećima koja su uslijedila zauzima ključno mjesto kao ekonomska i ideološka paradigma modernog društva. Povijest je pokazala nebrojeno puta da tržište nema potrebnu samokorigirajuću funkciju kojom bi u izazovnim trenucima moglo odgovoriti na nastale probleme u ekonomskom životu i postići namjeravane ciljeve poput gospodarskog rasta i pune zaposlenosti. Neoliberalizam je s teškim posljedicama dokazao svoju neučinkovitost i nemogućnost ispunjavanja obećanih ciljeva bez ikakve državne intervencije. Teško je, ako uopće moguće, pronaći aspekt života i jednog društva, osim onih najbogatijih i povlaštenih skupina, koje je neoliberalizam obogatio i oplemenio. Priroda, životinje, radnici, obitelji i pravda, samo su neke od žrtava neoliberalizma i čini se da jednostavno nije moguće pomiriti beskompromisnu trku za profitom s očuvanjem onoga

¹¹⁷ *ibid.*, str. 63.

dobrog u nama i oko nas. Smatram da će s vremenom zasigurno doći do promjene na ideološkom i vrijednosnom planu, te da će ljudi doživjeti porast svijesti i transformaciju koja će se odraziti i u međuljudskim odnosima i u percepciji države i njezine uloge u životu pojedinca, kao i međunarodnim odnosima. Smatram da još nije trenutak za nadnacionalne oblike udruživanja i više ili manje formalno prenošenje suvereniteta na njih, jer za takav koncept nedostaje važna komponenta ravnopravnosti svih sudionika, bez koje čitav scenarij zapravo nema smisla. Smatram da će u budućnosti doći do ponovnog osnaživanja nacionalne države, a u narednim desetljećima do napuštanja postojećih svjetskih formi udruživanja. Vjerujem u ideju na kojoj se baziraju Ujedinjeni narodi, ali ne u ovom tisućljeću. Takve će ideje biti adekvatne nakon tektonske duhovne promjene na globalnom planu, kada će ljudi prerasti egoistično poimanje sebe, privatnog vlasništva, nacionalnih granica. Vjerujem da je neoliberalizmu kakav poznajemo došao kraj i da je očigledno da se diljem svijeta budi nova snaga i otpor angloameričkoj hegemoniji. S obzirom da sam se u radu bavila krizama, stilski je primjereno reći da se danas cijeli svijet nalazi u krizi, i to ne samo gospodarskoj, već duhovnoj krizi koja se odražava svakoga dana u svim segmentima našeg postojanja. Po mome je mišljenju kriza prilika za promjenu, druga šansa koju treba znati prepoznati i sa zahvalnošću iz nje izvući pouku.

Budući da jedina ima demokratski legitimitet, država mora biti nositelj svih promjena i aktivan sudionik transformacije na svjetskom planu, koji će promicati interese većine svojih građana, osluškujući pažljivo potrebe ugroženih skupina. Ona je ta koja se mora suprotstaviti multinacionalnim korporacijama, međunarodnim organizacijama, interesima financijskog kapitala, mora inzistirati na visokim uvjetima rada, na poštivanju propisa kojima se štite okoliš i zdravlje njezinih građana. Potrebno je reorganizirati i sustavno provoditi nadzor nad svim aspektima djelovanja tržišta i dosljedno kažnjavati zloupotrebe. Dakle regulacija i nadzor, i efikasan i brz pravni sustav s predviđenom odgovornošću za ljude na ključnim pozicijama i propisanim ozbiljnim kaznama, trebali bi biti učinkoviti alati za provedbu nužnih reformi. Mogle bi se nabrojati stotine promjena koje se moraju provesti u ekonomskom sustavu, od modela plaćanja kreditnih agencija, do sustava kompenzacija u korporacijama, porezne reforme, redefiniranja uloge međunarodnih financijskih institucija, međutim sve su te mjere, iako neizbježne, nedovoljne za suštinsku i pravu promjenu do koje će doći tek kada se ljudi unutar sebe osvijeste, probude i odluče na novi pristup životu. Bez takve interne revolucije na individualnom planu, teško je zamisliti suštinsku promjenu na razini društva. Duhovna promjena koja je neizbježna, bit će praćena i preslagivanjem sustava

vrijednosti, preispitivanjem značaja koji svakodnevno dajemo materijalnim dobrima, te željom da na životnom putu budemo vođeni idealima i njegujemo prave vrijednosti poput obitelji, zajedništva, prijateljstva, suosjećanja, pomaganja i solidarnosti. Osviješteni će pojedinac odbaciti sliku sebe kao homo oeconomicusa, sebičnog individualca, i prerasti će svoju materijalnu i racionalnu dimenziju, koja se tako uporno proizvodi i njeguje u marketinškim agencijama i reklamnim sugestijama, jer se radi o skromnoj i prizemnoj osobi svjesnoj svoje uloge na ovome svijetu, ali još više i svoje prolaznosti, pa posljedično dužnosti da svijet nakon sebe ostavi barem malo boljim mjestom za generacije koje dolaze. Samo takav pojedinac, koji će ostati vjeran sebi, može tražiti i postići sveobuhvatne društvene promjene koje će biti temelj bolje budućnosti. U užurbanoj i kaotičnoj svakodnevnici i pod pritiskom očekivanja koje društvo, a i mi sami sebi namećemo, teško je učiniti korak unatrag, zaustaviti se i preispitati put kojim idemo i ciljeve kojima težimo i koji su nam zaista važni. Vjerujem da je čovjek puno više od onoga što posjeduje i da se prava ljepota života nalazi u nematerijalnoj dimenziji, onome što nije na prodaju, a što se u neoliberalnom kapitalizmu sustavno omalovažava, zanemaruje i odbacuje. Vjerujem da je moguće društvo u kojemu imati ne znači biti, u kojemu podmiriti osnovne potrebe svih ljudi nije utopija već stvarnost, u kojemu su ljudi motivirani na djelovanje zbog unutarnje želje da doprinesu svojoj obitelji, zajednici, državi i svijetu, a ne zbog egoističnih poriva. Stabilni financijski sustav, ekonomija u kojoj se može uspjeti i osigurati kvalitetan život, ne bi trebali biti nedosanjani san, koliko god nas u to uvjeravali, jer to je *conditio sine qua non* normalnog života koji bi nam svima, u ovakvim materijalnim uvjetima i izobilju kojim naš svijet raspolaže, trebao biti zajamčen.

9. LITERATURA

1. Bakan, J., Korporacija: patološka težnja za profitom i moći, Mirakul, Zagreb, 2006.
2. Beck, U., Moć protiv moći u doba globalizacije: nova svjetskopolitička ekonomija, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
3. Chomsky, N., Rekvijem za američki san: deset principa koncentracije bogatstva i moći, Sandorf, Zagreb, 2017.
4. Drašković, M., Uzroci globalne finansijske krize, Ekonomija, vol. 17, br. 1, 2010., str. 181-198.
5. Dujšin, U., Vedriš, M., Ekonomska politika u Republici Hrvatskoj, Pravni fakultet Zagreb, 2009.
6. Đurašković, J., Radović, M., Božović, Ž., Cirkularnost ekonomskih teorija, Informatologia, vol. 49, br. 1-2, 2016., str. 9-21., <https://hrcak.srce.hr/161896>
7. Ekelund, R. B. Jr., Hebert, R. F., Povijest ekonomske teorije i metode, Mate, Zagreb, 1998.
8. Engdahl, F. W., Bogovi novca: Wall Street i propast „američkoga stoljeća“, Detecta, Zagreb, 2010.
9. Felton, A., Reinhart, C., Prva globalna financijska kriza 21. stoljeća, Novum, Zagreb, 2008.
10. Ferguson, N., Uspon novca: financijska povijest svijeta, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014.
11. Galbraith, J. K., Dobro društvo: humani plan, Algoritam, Zagreb, 2007.
12. Giddens, A., Treći put: obnova socijaldemokracije, Politička kultura, Zagreb, 1999.
13. Harvey, D., Kratka povijest neoliberalizma, V.B.Z., Zagreb, 2013.
14. Hromadžić, H., Konzumeristički kapitalizam: epoha produkcije imaginarija potrošačke želje, Sociologija i prostor, vol. 50, br. 1, 2012., str. 45-60., <https://hrcak.srce.hr/clanak/125355>
15. Hromadžić, H., Konzumerizam: potreba, životni stil, ideologija, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.
16. Kesner-Škreb, M., Washingtonski konsenzus, Financijska teorija i praksa, vol. 28, br. 2, 2004., str. 251-254., <https://hrcak.srce.hr/5744>
17. Kindleberger, C. P., Aliber, R. Z., Najveće svjetske financijske krize: manije, panike i slomovi, Masmmedia, Zagreb, 2006.

18. Mason, P., Postkapitalizam: vodič za našu budućnost, Fokus komunikacije, Zagreb, 2016.
19. Mesarić, M., Dugoročna neodrživost tržišnog fundamentalizma i neoliberalnog kapitalizma, *Ekonomski pregled*, vol. 57, br. 9-10, 2006., str. 603-630., <https://hrcak.srce.hr/8478>
20. Mesarić, M., Kruži li bauk socijalizma ponovno Europom i svijetom? (je li socijalizam poželjna i realna alternativa neoliberalnom kapitalizmu?), *Ekonomski pregled*, vol. 61, br. 5-6, 2010., str. 354-404., <https://hrcak.srce.hr/56582>
21. Mesarić, M., Nobelovac Joseph Stiglitz: Kritika "tržišnog fundamentalizma", globalizacije i politike Međunarodnog monetarnog fonda, *Ekonomski pregled*, vol. 53, br. 11-12, 2002., str. 1151-1182., <https://hrcak.srce.hr/28541>
22. Mesarić, M., Obrisi novog, socijalno pravednog, ekonomski učinkovitog i ekološki održivog modela, *Ekonomski pregled*, vol. 57, br. 12, 2006., str. 939-968., <https://hrcak.srce.hr/8529>
23. Mesarić, M., Planiranje društveno-ekonomskog razvitka - uvjet prevladavanja civilizacijske krize izazvane neoliberalnim modelom kapitalizma, *Ekonomski pregled*, vol. 62, br. 7-8, 2011., str. 443-480., <https://hrcak.srce.hr/73040>
24. Mesarić, M., Uloga države u tržišnom gospodarstvu s osvrtom na aktualno stanje u Hrvatskoj, *Ekonomski pregled*, vol. 52, br. 9-10, 2001., str. 985-1033., <https://hrcak.srce.hr/28769>
25. Odoabaša, R., Nova nejednakost - izvori i štetne posljedice rastuće imovinske i dohodovne nejednakosti, *Pravni vjesnik*, vol. 28, br. 2, 2012., str. 59-77., <https://hrcak.srce.hr/121040>
26. Pavković, A., Vedriš, D., Redefiniranje uloge agencija za kreditni rejting u suvremenom financijskom sustavu, *Ekonomski misao i praksa*, vol. 20, br. 1, 2011., str. 225-250., <https://hrcak.srce.hr/69719>
27. Piketty, T., Kapital u dvadeset prvom stoljeću, Profil, Zagreb, 2014.
28. Rančić, N., Načelo opreza u teoriji i politici zaštite okoliša i javnog zdravlja, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 57, br. 3, 2007., str. 629-664., <https://hrcak.srce.hr/13319>
29. Slijepčević, S., Ludwig von Mises: Birokracija, *Ekonomski pregled*, vol. 57, br. 1-2, 2006., str. 171-178., <https://hrcak.srce.hr/8098>
30. Stiglitz, J. E., Globalizacija i dvojbe koje izaziva, Algoritam, Zagreb, 2004.

31. Stiglitz, J. E., Uspjeh globalizacije: novi koraci do pravednoga svijeta, Algoritam, Zagreb, 2009.
32. Stout, L. A., How Deregulating Derivates Led to Disaster, and Why Re-Regulating Them Can Prevent Another, Cornell Law Faculty Publications, Lombard Street, vol. 1, br. 7, 2009., str. 1-7., <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/723>
33. Ursić, L., Gospodarska i društvena politika Franklina Delana Roosevelta do Drugog svjetskog rata (1933.-1941.), Rostra, vol. 11, br. 11, 2021., str. 197-221., <https://hrcak.srce.hr/286500>
34. Von Mises, L., Hayek, F. A., O slobodnom tržištu: klasični eseji, Mate, Zagreb, 1998.